

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
DIPLOMSKI STUDIJ

ARHITEKTURA HISTORICIZMA I SECESIJE U SUBOTICI

Branimir Kopilović

Mentor: dr.sc. Dragan Damjanović doc.

Zagreb, 2013.

SADRŽAJ

Temeljna dokumentacijska kartica.....	3
1.UVOD.....	4
2.POVIJESNO-PROSTORNI RAZVITAK SUBOTICE.....	5
3.ARHITEKTURA HISTORICIZMA U SUBOTICI.....	7
3.1. Javna arhitektura.....	8
3.1.1. Zgrada Gradske biblioteke.....	8
3.1.2. Zgrada Austro-Ugarske banke.....	10
3.2. Stambena arhitektura.....	12
3.2.1. Najamna palača Jovana Dimitrijevića.....	12
3.2.2. Najamna palača Mihály Prokesa.....	14
3.2.3. Stambeno-najamna palača Mate Vojnića.....	15
3.2.4. Stambeno-najamna palača Simeona Leovića.....	16
3.2.5. Stambeno-najamna palača Karla Lichtnekerta.....	18
3.3. Sakralna arhitektura.....	21
3.3.1. Župna crkva svetog Roka.....	21
3.3.2. Župna crkva svetog Jurja.....	26
3.3.3. Franjevačka crkva svetog Mihovila.....	30
3.4. Sepulkralna arhitektura.....	35
3.4.1. Kapela Milinović.....	36
3.4.2. Kapela Kertész.....	37
3.4.3. Kapela Peić.....	37
3.4.4. Kapela Lichtnekert.....	39
4.ARHITEKTURA SECESIJE U SUBOTICI.....	40
4.1. Mađarska varijanta secesije.....	40
4.1.1. Sinagoga.....	40
4.1.2. Palača Raichle.....	46
4.1.3. Raichleova najamna palača.....	50
4.1.4. Najamna palača Salamona Sonnenberga.....	52
4.1.5. Palača Štedionice Subotice i okoline d.d.....	53
4.1.6. Stambeno-najamna palača Mikse Dömötöra.....	56
4.1.7. Kuća Bernáta Weiszbergera.....	58
4.1.8. Gradska kuća.....	59
4.1.9. Izgradnja kompleksa Palić.....	69
A) Vodotoranj.....	70
B) Velika terasa.....	71
4.2. Odjeci bečke secesije u Subotici.....	73
4.2.1. Raichleove najamne kuće.....	73
4.2.2. Najamna palača Lajosa Fazekasa.....	75
4.2.3. Zgrada Kreditne banke.....	78
4.2.4. Gradska najamna palača.....	80
5.ZAKLJUČAK.....	84
6. Popis korištene literature.....	85
7. Izvori reprodukcija.....	88

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad ARHITEKTURA HISTORICIZMA I SECESIJE U SUBOTICI

Branimir Kopilović

SAŽETAK

U radu je prikazana povijest historicističke i secesijske arhitekture u Subotici tijekom druge polovine 19. i početkom 20. stoljeća. Većina podataka korištenih pri stilskoj analizi nalazi se u sekundarnim izvorima, odnosno, dostupnoj literaturi: monografijama, zbornicima radova, časopisima i drugim tekstovima. Terenskim istraživanjem - radom u Istorijskom arhivu Subotice i Međuopštinskom zavodu za zaštitu spomenika - omogućen je uvid u arhivsku građu što je doprinijelo upotpunjavanju slike o arhitektonskom naslijeđu Subotice.

Rad je podijeljen na pet poglavlja. Historicistički segment podijeljen je na zgrade javne, stambeno-najamne, sakralne i sepulkralne namjene a secesijski na dvije podskupine, građevine izgrađene u mađarskoj varijanti secesije (tzv. mađarski nacionalni stil) te one čiji oblikovni jezik potiče iz bečkih iskustava. U cjelokupnom korpusu, istaknute su najznačajnije subotičke građevine poput župnih crkava svetog Jurja i svetog Roka, zatim franjevačka crkva, sinagoga, obiteljska palača Raichle i gradska kuća.

Rad je pohranjen u: Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži: 90 stranica, 62 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: arhitektura, historicizam, secesija, Subotica

Mentor: dr. sc. Dragan Damjanović, doc.

Ocjenjivači: dr. sc. Marko Špikić, doc.

dr. sc. Franko Ćorić, viši asistent

Datum prijave rada: 27.09.2011.

Datum predaje rada: 16.05.2013.

Datum obrane: 10.07.2013.

Ocjena: odličan (5)

1. UVOD

Cilj ovoga rada jest prikazati povijest historicističke i secesijske arhitekture u Subotici. S obzirom na uvjetovanost opsegom, najviše pozornosti posvetit će se najznačajnijim građevinama ovoga segmenta arhitektonskog nasljeđa Subotice.

U prvom dijelu rada sažeto će se predstaviti povijesno-prostorni razvoj grada Subotice, od kraja 17. do početka 20. stoljeća. Drugi dio rada posvećen je historicističkoj arhitekturi Subotice: profanoj (građevine javne namjene, stambeno-poslovne palače i građanske kuće), sakralnoj i grobljanskoj. Slijedi analiza arhitekture secesije u Subotici i to u njezine dvije inačice: importima „mađarskog nacionalnog stila“ odnosno mađarske varijante secesije iz Budimpešte a potom i dio arhitektonskog nasljeđa koji se može smjestiti u okvire geometrijske secesije, odnosno arhitekture koja za svoj oblikovni jezik ima uzore u bečkoj secesiji s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Probleme relativne neistraženosti subotičke graditeljske baštine (posebno historicističkog segmenta) i manjka stručne literature, pokušalo se riješiti istraživačkim radom na terenu te u Međuopštinskom zavodu za zaštitu spomenika Subotice i Istorijskom arhivu Grada Subotice. Tlocrti, presjeci i nacrti dodani uz pojedine primjere nalaze se u arhivima spomenutih institucija čijim djelatnicima autor duguje zahvalnost na dozvoli za njihovo korištenje. Izvori s Interneta, katkada upitni zbog moguće nepouzdanosti, također predstavljaju značajan izvor informacija s obzirom na spomenute poteškoće.

Ovim radom pokušalo se dodatno doprinijeti valorizaciji i ujedno skrenuti pozornost na arhitektonsku baštinu Subotice koja je, spletom povijesnih okolnosti, ostala na periferiji ozbiljnijeg strukovnog proučavanja i smještanja unutar konteksta hrvatske, srpske ili mađarske povijesti umjetnosti.

2. POVIJESNO-PROSTORNI RAZVITAK SUBOTICE

Grad Subotica, smješten je na krajnjem sjeveru Autonomne pokrajine Vojvodine u Republici Srbiji. Od kraja 17. stoljeća pa sve do 1918. godine Subotica se, uz česte promjene svoga imena,¹ nalazila u ugarskome dijelu Austrijskoga Carstva te potom Habsburške, odnosno Austro-ugarske Monarhije, preciznije u Bačko-bodroškoj županiji. Poveljom carice Marije Terezije iz 1779. godine Subotica postaje slobodnim kraljevskim gradom. Najbrži razvoj u svojoj povijesti grad doživljava ipak nešto kasnije, tijekom druge polovine 19. i početkom 20. stoljeća sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata. Gospodarski i kulturni razvitak Subotica može zahvaliti svom geografskom položaju u južnom dijelu Ugarske, pokraj plodnih oranica i na raskrižju trgovačkih putova. Izgradnjom pruge Segedin - Subotica 1869. godine kao i boljim povezivanjem s Novim Sadom i Zemunom (ostvarenim završetkom pruge na liniji Budimpešta - Zemun 1883. godine), povećan je protok ljudi, robe i kapitala kroz grad čime se omogućuje bolja povezanost mjesta i njegovog stanovništva s velikim centrima poput Beča i Budimpešte i suvremenim društvenim zbivanjima na polju ekonomije, politike i umjetnosti. Time su stvoreni preduvjeti ubrzanog razvoja Subotice iz manje „varoši“ u razvijeni panonski grad srednje veličine.²

Subotičko gradsko jezgro počinje se formirati potkraj 18. stoljeća u neposrednoj okolici utvrde iz 1470. čiji su ostaci inkorporirani u franjevački samostan i crkvu iz 1730-ih. U statutima slobodnog kraljevskog grada *Maria-Theresiopolis* definirane su pojedine točke urbanističkog uređenja čime se počinje odvajati tzv. unutarnji grad od periferije gradnjom obrambenoga bedema i jarka. Početkom 19. stoljeća, formirano je i Povjerenstvo za uređenje grada koje donosi projekt vanjskog uređenja grada s podjelom na „unutarnji grad“ (današnja uža gradska jezgra) i pet predgrađa (kvartova). U unutarnjem gradu dozvoljavala se isključivo reprezentativna izgradnja, objekti javne namjene i građanske kuće od solidnoga materijala, dok je u predgrađima bila dozvoljena gradnja jednostavnih prizemnica skromnoga izgleda.³

¹ Primjerice: *Zabatka, Szent-Maria, Maria-Theresiopolis, Maria Theresiastadt, Szabadka* itd.

² Usp. Laslo Mađar i Boško Krstić (ur.), *Ilustrovana istorija Subotice*, Književna zajednica Subotice i Boško Krstić, Subotica, 2004. str. 30-35.

³Usp.

<http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%268651&page=2&sort=8&styp=0&backurl=%2Fiss ue.aspx%3Fissue%3D8651>

Od vremena Nagodbe iz 1867. godine nove privredne i društvene okolnosti dovode do pravog zamaha razvoja i unaprjeđenja grada, čija će se urbanistička slika uvelike promijeniti u nadolazećim desetljećima. U razdoblju između 1880. i 1912. godine (uz kasniju međuratnu izgradnju nekolicine objekata) širi centar grada dobiva današnji izgled: gradi se nova zgrada gimnazije, podiže nova sinagoga, Gradska kuća, Gradska biblioteka i uređuje obala jezera Palić, a 1897. godine grad dobiva tramvajski prijevoz. Pozornost se također pridaje ozelenjivanju ulica i formiranju trgova, grade se i brojne škole, kao i gradska bolnica i nekoliko sakralnih zdanja na rubnim dijelovima grada, Rimokatoličke crkve svetog Roka i svetog Jurja, potom evangelička crkva te gradska groblja. Početak intenzivnije izgradnje grada moguće je datirati u 1882. godinu kada Gradska skupština (senat) provodi trigonometrijsko premjeravanje grada i uređenje ulica, a potom izrađuje i plan kanalizacijskog sustava. Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova iste godine odobrava „Pravilnik o izgradnji grada“ po kojemu se u prvom gradskom kvartu (centru) podižu isključivo objekti u dvije ili više etaža, i to od pečene opeke ili čvrste kamene građe. Tako iz središta grada polako nestaju jednostavne kasnobarokne prizemnice i na njihovo mjesto dolaze historicističke palače građene pretežno u neorenesansnom stilu, a kasnije i mađarskoj varijanti secesije, uz nekoliko primjera utjecaja bečke arhitekture.⁴

Slika 1. Središnji gradski trg početkom 20. stoljeća

⁴ *Ibid.*, str. 36-42.

3. ARHITEKTURA HISTORICIZMA U SUBOTICI

Neostilska izgradnja u Subotici, kako je već rečeno, razvija se usporedno s planskom gradogradnjom koja dobiva zamah 1880-ih, upravo u vrijeme kada gradonačelnikom postaje Lazar Mamužić, političar liberalnijih shvaćanja u inače konzervativnoj sredini. Na čelu grada Mamužić je bio sve do 1902. godine. U ovom razdoblju podižu se brojne neostilske palače za klijentelu sastavljenu od liberalne buržoazije, subotičkih trgovaca i obrtnika. Donekle je moguće povući paralelu s razvojem historicizma u Zagrebu, odnosno kontinentalnoj Hrvatskoj, s obzirom na isti kontekst srednjoeuropskog kulturnog kruga.⁵ Tijekom 1880-ih i prvom polovinom sljedećeg desetljeća u Subotici prevladavaju uglavnom neorenesansni oblici zrelog historicizma. Najveći dio ovih projekata djelo je arhitekata Titusa Mačkovića⁶ i Géze Koczka. Potom u grad pristižu i projektanti iz drugih krajeva (npr. Ferenc Raichle) koji grade (i) u drugim stilovima, neogotici, neobaroku, neobizantu i neoromanici. Najveći broj historicističkih objekata u gradu izgrađen je u neorenesansi i neobaroku, dok su ostali stilovi rjeđe zastupljeni, ali s jednako velikom kvalitetom projektiranja i izvedbe. Privrženost neobaroknim oblicima može se objasniti kao posljedica povijesne memorije građana Subotice na razdoblje vladavine carice Marije Terezije. U Subotici su tako izgrađene neobarokne zgrade Pučke kasine, Austro-Ugarske banke i nove gimnazije, te znatan broj privatnih kuća građanskoga sloja.

Najznačajniji segment odnosi se na sakralnu arhitekturu koja svojim kvalitetama nadilazi lokalnu razinu uslijed angažiranja budimpeštanskih arhitekata koji studiraju kod Friedricha Schmidta na bečkoj Akademiji. Historicistička produkcija tako će svoju kulminaciju doživjeti krajem 19. stoljeća podizanjem novih sakralnih objekata - župnih crkvi i grobljanskih kapela uz nekoliko primjera javne arhitekture. Dolaskom secesijskih oblika pri kraju stoljeća, historicizam će sve rjeđe biti opcija pri izgradnji novih objekata, ali će ipak

⁵ Usp. Vladimir Maleković, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: Katalog izložbe *Historicizam u Hrvatskoj, knjiga I*, MUO, Zagreb, 2000. str. 28.

⁶ Titus Mačković (Subotica, 1851. - Subotica, 1919.) studirao je arhitekturu u Beču, Zürichu i Aachenu, ali nije diplomirao; 1874. godine otvara arhitektonski ured u Subotici a kasnije postaje i poduzimačem. U dva navrata biva postavljen na funkciju gradskog arhitekta (1878.-1879. i 1884.-1890.). O veličini Mačkovićevog opusa dovoljno nam kazuje podatak da je po njegovim projektima izgrađeno čak 360 objekata u Subotici i okolini. Uglavnom je projektirao historicističke objekte (koristeći se neorenesansom i, nešto manje, ostalim neostilovima) dok se u poznim godinama okreće secesiji s vidljivim mađarskim, ali i utjecajima njemačkog *Jugendstila* (Aladžić, „Titus Mačković kao graditelj secesije“, str. 109.).

zadržati svoj primat u izgradnji novih sakralnih zdanja po okolnim selima gdje je, do Prvoga svjetskog rata, izgrađeno nekoliko neoromaničkih i neogotičkih župnih crkvi pa i u gradu (primjerice, nekolicina grobljanskih kapela i zakašnjela neoromanička crkva Isusovog Uskrsnuća iz 1933.).

3.1. Javna arhitektura

3.1.1. Zgrada Gradske biblioteke

Zgrada nekadašnje Pučke kasine⁷ (danas Gradske biblioteke) izgrađena je po projektima Ferenc Raichlea.⁸ Stara kurija koja se nalazila na ovom mjestu srušena je u kolovozu 1895. godine. Nova neobarokna zgrada dovršena je ubrzo, krajem studenog, a radovi na unutrašnjosti trajali su sve do srpnja 1896.⁹ Prizemlje je, među inim, bilo namijenjeno slastičarnici i kavani, a na katu se nalazila svečana prostorija kasine. Jednokatna zgrada glavnim pročeljem izlazi na Trg slobode. Bočna pročelja gledaju na dvije sporedne ulice. Tlocrtni oblik slova V formiran je središnjim dijelom s dva bočna krila zgrade. Glavno pročelje odlikuje se podjelom na dvije etaže. Rustikalni prizemni dio rastvoren je velikim polukružnim izlozima naglašenim bijelim zaglavnim kamenom. Nešto skromniji portal naglašen je predimenzioniranim skulpturama atlantâ s orlom.¹⁰

⁷ Pučka kasina, osnovana 1878. godine, bila je kulturno-prosvjetna udruga subotičkih Hrvata (http://hr.wikipedia.org/wiki/Pu%C4%8Dka_kasina_1878).

⁸ Ferenc József Raichle (Apatin, 1869. - Budimpešta, 1960.) tri je godine studirao arhitekturu u Budimpešti. 1891. odlazi na studijska putovanja po Europi. U Suboticu dolazi 1896. i ostaje sve do 1908. godine kada zbog nenaplaćenih potraživanja proglašava bankrot i odlazi u Segedin. Projektira i gradi niz značajnih historicističkih i secesijskih objekata u Subotici, Segedinu, Bačkoj Topoli i Apatinu (Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 84.).

⁹ Usp. Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura i urbanizam 19. veka u Subotici*, autorska naklada, Subotica, 1975. str. 10.

¹⁰ Autor atlantâ vjerojatno je bio budimpeštanski kipar Eduard Telcs (Baja, 1872. - Budimpešta, 1948.) mada ova atribucija nije potvrđena (Martinović Cvijin, „Subotički opus Ferenc J. Rajhla“, str. 79.).

Slika 2. Stara razglednica s motivom Gradske biblioteke (lijevo: gradska najamna palača)

Gornja etaža podijeljena je okomito na tri dijela. Središnji dio raščlanjen je s tri manja prozora kojima se ujedno pristupa balkonu. Iznad je smještena skulpturalna dekoracija u vidu dva *putta*. Potom slijedi trokutasta atika ukrašena skulpturom u niši. Bočni dijelovi gornje etaže uokvireni su fugiranim pilastrima i raščlanjeni velikim polukružnim prozorima s neobaroknim natprozorcima. Mansardno krovište rastvoreno je s dva okulusa. Vizualna i prostorna povezanost glavnog s bočnim pročeljima ostvarena je pomoću polukružnih erkera te koloritom: maslinasto zelena boja aplicirana je na prizemlje cijele zgrade, kao i oker boja zidova katnog dijela. Iznad erkera postavljene su dvije manje neobarokne atike. Bočna pročelja identične su razrade: rastvorena su s osam prozorskih osi i središnjim ulazom naglašenim kartušom.

Slika 3. Današnji izgled glavnog pročelja Gradske biblioteke

Zgrada Pučke kasine (uz zgradu gimnazije „Svetozar Marković“) predstavlja prvo u nizu značajnih Raichleovih ostvarenja u Subotici.

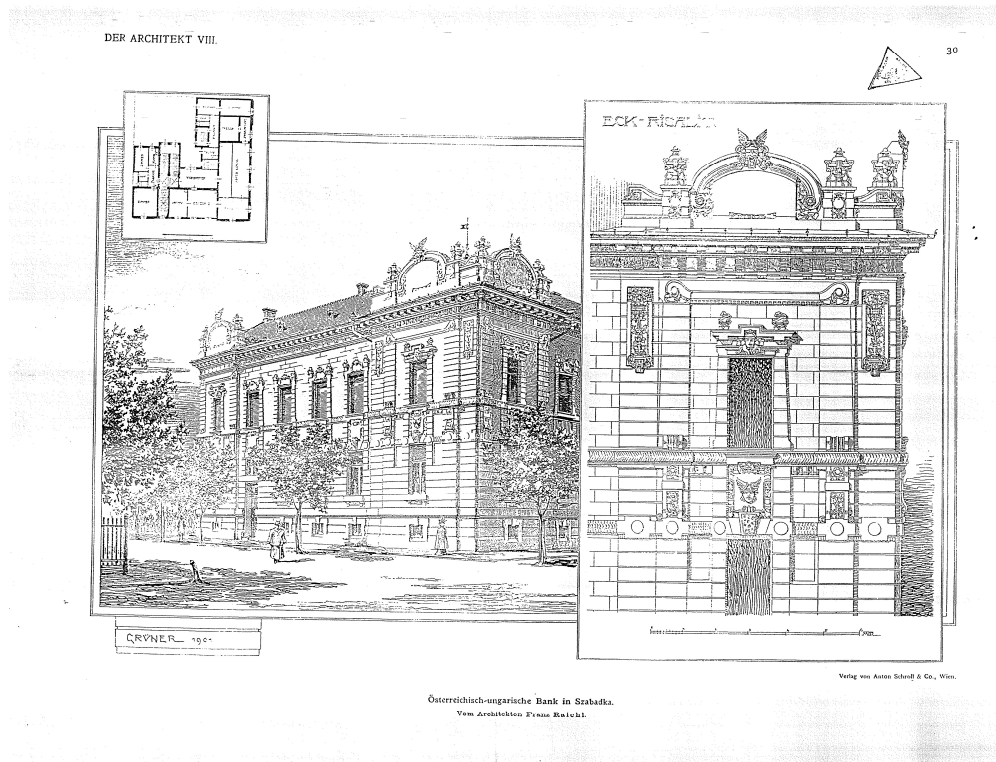
Slika 4. Atlanti s orlom iznad glavnog ulaza

3.1.2. Zgrada Austro-Ugarske banke

Palača filijale Austro-Ugarske banke u Subotici također je jedan od značajnih realiziranih projekata Ferenc Raichlea. Izgradila ju je arhitektova građevinska tvrtka 1901. godine na parceli neposredno uz istočnu stranu sinagoge.¹¹ U Istorijском arhivu Subotice nije sačuvan izvorni projekt, ali je sačuvan izgled projekta s aksonometrijom, tlocrtom i detaljem rizalita koji je objavljen u bečkom časopisu *Der Architect*. Sudeći po izgledu pročelja, može se zaključiti da je Raichleu bio poznat projekt Ignáca Alpára za palaču Austro-Ugarske banke u Budimpešti iz 1900. godine. Subotička zgrada je skromnijih dimenzija, ali paralele se mogu povući glede masivnosti objekta, izgleda pročelja s mnogobrojnim ornamentima, rustikalnom obradom zidnoga platna i naglašenim ugaonim rizalitima.¹²

¹¹ Usp. Martinović Cvijin, „Subotički opus Ferenc J. Rajhla“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002. str. 83.

¹² *Ibid.*, str. 8.

Slika 5. Projekt glavnog pročelja i rizalita; tlocrt

Stilski gledano, Raichle projektira palaču neobaroknih pročelja ali suzdržanog izraza s primijenjenom secesijskom ornamentikom. Jednokatna uglovnica završava ulični niz i izlazi na dvije ulice. Nakon kamenog sokla slijedi rustično obrađeni prizemni pojas s asimetrično lociranim pravokutnim portalom. Prozorski otvori prizemlja pravokutnog su oblika i fugiranim okvirom povezani s prozorima katne etaže. Između njih smještena su kvadratna polja sa *stucco* dekoracijom u vidu kartuša. Iznad natprozornika katnih prozora smješteni su tzv. maskeroni lavljih glava. U potkrovnom dijelu nalazi se niz konzola. Ugaoni rizaliti naglašeni su reprezentativnom atikom sa skulpturalnom dekoracijom.

Slika 6. . *Današnji izgled zgrade Austro-Ugarske banke*

Po zidovima rizalita vertikalno se protežu cvjetni prepleti i bukoličke maske, a iznad krovnog vijenca nalaze se zaobljene elipsoidne atike naglašene krilatim maskama u osi prozorskih otvora. Glavni ulaz u banku projektiran je skromno, što odlikuje većinu Raichleovih radova.

3.2. Stambena arhitektura

3.2.1. Najamna palača Jovana Dimitrijevića

Vlasnik ove palače bio je Jovan Dimitrijević, jedno vrijeme gradonačelnik Subotice (tijekom 1849. godine) nakon čega postaje gradskim senatorom. U požaru koji izbija 1880. godine nestaje nekoliko prizemnih kuća s parcele u ulici Lajosa Kossutha (današnji Korzo br. 6.) u vlasništvu Dimitrijevića koji potom traži dozvolu od gradskog ureda za izgradnju najamne palače na istom mjestu. Sljedeće godine, prema projektu Titusa Mačkovića, izgrađena je

jednokatna neorenesansna uglovnica s trgovačkim lokalima u prizemlju i stanovima za iznajmljivanje na katu.¹³

Slika 7. Ugaoni rizalit palače Dimitrijević

Glavno je pročelje simetrično s dva rubna rizalita. Bočno pročelje identično je koncipirano, mada njegovu simetriju narušava kolni ulaz smješten u lijevom rizalitu. Središnji pješački ulaz donje etaže glavnog pročelja flankiran je korintskim stupovima koji nose arhitravnu gredu. Rubni rizaliti u prizemlju naglašeni su rustičnom obradom zida i polukružno završenim otvorima, dok je na gornjoj etaži primijenjena raskošnija dekoracija upotrebom jačih volumena – manjih polustupova koji uokviruju pravokutne prozore i nešto većih polustupova koji naliježu na pilastre. Nad prozorima međurizalitnog pojasa smjenjuju se naizmjenice segmentni s trokutastim timpanonima postavljenim na konzolne istake koje nose pilastri. Prizemlje je raščlanjeno velikim staklenim izlozima segmentnih završetaka s dekorativnim završnim kamenom na sredini okvira. Horizontalna podjela postiže se profiliranim vijencem ukrašenim nizom dentikula. Natprozornici su ukrašeni granama hrastovog lišća izvedenim u žbuci koje u sredini formira malenu konzolu. Potkrovni vijenac rasprostire se na oba pročelja u vidu dekorativnog friza ukrašenog girlandama i florealnim motivima, te nizom zubaca na koje naliježu konzole.

¹³ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 82.

3.2.2. Najamna palača Mihály Prokesa

Najamna palača Mihály Prokesa nalazi se na samom kraju subotičkog korza. Njezin vlasnik bio je ugledni poduzetnik i jedan od najbogatijih stanovnika grada. Prokes od arhitekta Géze Koczka¹⁴ naručuje 1887. godine izradu nacrtu za izgradnju velikog objekta namijenjenog za iznajmljivanje. Palača je izgrađena sljedeće godine. Zgrada izlazi na tri ulice, velikih je gabarita i jedna je od najvećih palača izgrađenih u Subotici.¹⁵

Jednostavna i pomalo stroga pročelja karakteristična su za opus ovog arhitekta koji pročelja projektira po uzoru na firentinske renesansne palače s rustikom u prizemnoj etaži, potom naglašenim prvim katom – tzv. *piano nobile* – te nešto skromnijom razradom treće etaže.

Slika 8. Pogled na glavni ulaz i pročelja

Fasadno platno prizemlja rustično je obrađeno, s nizom polukružnih izloga koji se izmjenjuju s ulazima u poslovne prostorije ili dvorište. Svi prozori su pravokutnog oblika s križnom podjelom okna. Zidna dekoracija, od gipsa i žbuke, koncentrirana je oko otvora u vidu timpana, polustupova, pilastara i profiliranih natprozornika. Ugaoni dijelovi zgrade istaknuti su u krovu mansardnim tornjevima s pokrivačem od limenih ploča dok je ostatak krova pokriven crijepom. U prizemlju su smješteni lokali, na prvom katu reprezentativni

¹⁴ Arhitekt Géza Koczka (? - ?, 1912.) u Subotici projektira uglavnom neorenesansne palače za ugledne građanske obitelji. Izdvajaju se najamna palača Jovana Radića (1883.) i Narodni hotel Adolfa Halbrohra (1897.).

¹⁵ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 79-80.

stanovi, dok je drugi kat ostavljen za nešto skromnije stanove. Stanovi okrenuti prema korzu i Parku Ferenc Raichlea bili su luksuzniji i peterosobni. Većina stanova u palači imala je po dvije sobe. Postoje i dva kolno-pješačka ulaza iz dvije bočne ulice i pješački ulaz s korza. Zgrada je imala tri glavna stubišta i dva pomoćna stubišta na kraju bočnih krakova zdanja.¹⁶

Subotičke najamne palače uglavnom su bile skromnijih dimenzija dok je palača Prokes jedna od rijetkih koja bi se svojom veličinom i prostornom organizacijom mogla mjeriti s onima iz Beča ili Budimpešte.

3.2.3. Stambeno-najamna palača Mate Vojnića

Dekorativnom plastikom pročelja i tlocrtnom dispozicijom stambeno-najamna palača Mate Vojnića, lokalnog veleposjednika, smještena na početku Korza izdvaja se u nizu historicističkih palača u središtu grada. Specifično pročelje riješeno je primjenom gotičkih i rano-renesansnih elemenata, a zanimljivom ju čini i tlocrtna dispozicija.

Slika 9. Pročelje palače Vojnić

¹⁶ *Ibid.*, str. 81-82.

Palača Vojnić izgrađena je 1893. godine na rubnim dijelovima velike parcele te svojim korpusom okružuje popločano dvorište.¹⁷ Prizemlje, namijenjeno poslovnom prostoru, ima sedam arkada. U središnju je smješten kolno-pješački ulaz. Iznad nje, na prvome katu, postavljene su tri konzole balkona iznad kojega se okomito, duž oba kata, proteže središnji erker završen piramidalnim tornjićem rastvorenim s dva okulusa. Uspješan spoj gotičkih i renesansnih elemenata na pročelju pomalo začuđuje imajući u vidu podatak da je (navodni) projektant Janos Jedlicka iz Budimpešte bio neškoloan zidarski majstor, čime se nameće potreba za budućim detaljnijim istraživanjem ove palače.¹⁸ Prvi kat, *piano nobile*, najraskošnije je obrađen, njegove monofore i bifore ritmički se izmjenjuju. Središnju osu erkera naglašava balkon s balustradom te tordirani stupić koji se javlja i na trećoj etaži gdje flankira rubove erkera. Tordirani stupići na visokoj bazi ponavljaju se i kao dekorativni elementi na bočnim dijelovima drugoga kata. Slobodnostojeća skulptura kopljonoše sa štitom na komu se nalazi grb obitelji Vojnić, dodatni je akcent na erkeru. Prozori drugoga kata jednako su ritmizirani i naglašeni natprozornicima, ali su izostavljeni doprozornici tj. stupići kao i lunete. Prostor između prozora raščlanjen je plitkim i fugiranim lezenama koje započinju od profiliranog vijenca i nastavljaju se sve do potkrovnog vijenca. Njegovim širokim pojasom dominira motiv cvijeta ljiljana. Visoko krovšte je dvostrešnog tipa i danas se nalazi u prilično lošem stanju.¹⁹

Na svakom katu nalaze se po četiri stana, od kojih je najluksuzniji smješten cijelom dužinom prvoga kata glavnog pročelja. S dvorišne strane, rastvorene arkadama na južnoj strani, nalazila su se po tri manja stana, štale i pomoćne prostorije. U zadnjem dijelu objekta postavljeno je i dizalo uz stubište.²⁰

3.2.4. Stambeno-najamna palača Simeona Leovića

Palaču Leović možemo identificirati kao prvu subotičku građevinu prijelaznoga tipa, od historicizma k secesiji. Izgrađena je 1893. godine za Simeona Leovića, kraljevskog javnog

¹⁷ Usp. Gordana Prčić Vujnović, Viktorija Aladžić, Mirko Grlica, *Gradotvorci I: subotički stambeni objekti od baroka do moderne*, Gradski muzej, Subotica, 2004. str. 42.

¹⁸ Usp. http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=39%3Avojni-palata&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5

¹⁹ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 43.

²⁰ *Ibid.*, str. 46.

bilježnika. Građena je po projektu Ödöna Lechnera²¹ i Gyule Pártosa²². Njihovo oblikovanje pročelja predstavlja novinu u arhitekturi stambeno-najamnih palača u Subotici i predstavlja početni odmak u odnosu na dominantnu historicističku produkciju.²³

Slika 10. Crtež pročelja palače Leović

Arhitekti pročelje artikuliraju ravnim zidnim površinama u fasadnoj opeci i udvojenim prozorima. Elementi poput trolisnih atika, kamenih okvira prozora i kolnog ulaza te razigranost volumena snažna su distinkcija spram susjednih neorenesansnih palača koje svojim raskošnim proporcijama, skulpturalnom plastikom i materijalima slijede stroge historicističke kanone i imaju izvorište u firentinskoj arhitekturi.²⁴ Monumentalnost i simetrija susjednih zgrada tako još više ističu relativnu skromnost proporcija palače Leović i njezinog

²¹ Ödön Lechner (Pešta, 1845. - Budimpešta, 1914.) studirao je u Budimpešti i Berlinu. S Pártosem 1869. otvara zajednički ured. Među najznačajnije projekte ubrajaju se zgrade Muzeja primijenjenih umjetnosti (1891.-1896.) i Poštanske štedionice u Budimpešti (1899.-1901.). Palača Leović njihov je jedini projekt u Subotici (http://www.budapestarchitect.com/text/architecten/lechner_en.php#UXAYaDfLvLk).

²² Gyula Pártos (Apatin, 1845. - Budimpešta, 1916.) studirao je u Budimpešti, a diplomirao u Berlinu 1870. S Lechnerom surađuje sve do 1896. godine. 1905. samostalno projektira Kraljevsku školu mehanike i urarstva u Budimpešti i zgradu „Crni orao“ u Hódmezővásárhelyu (<http://eng.archinform.net/arch/58406.htm>).

²³ Usp. Prčić Vujnović, „Eden Lechner, vesnik nove umetnosti“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica, Subotica-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002. str. 129.

²⁴ *Ibid.*, str. 129.

asimetričnog pročelja. Izgradnja ovoga objekta prošla je, razumljivo, gotovo nezapaženo za razliku od Muzeja primijenjenih umjetnosti u Budimpešti iz 1896. godine. Palača Leović s muzejom dijeli neke oblikovne sličnosti poput osmerokutnog tornja s lanternom postavljenim iznad lijevog dijela pročelja.²⁵ Pročelje je značajno i po tome što projektanti odbacuju vladajuće obrasce oblikovanja. Primjerice, ono nije horizontalno raščlanjeno, prozorski otvori istih su dimenzija u prizemlju i na katu a rizalit nije raskošnije dekoriran u odnosu na ostatak pročelja. U tlocrtnoj dispoziciji se ipak nije značajnije odstupalo od uobičajenog rasporeda. Postojala su četiri stana za iznajmljivanje, dva u prizemlju i dva na katu, sa svim dodatnim prostorijama.²⁶ Na krovu je upotrijebljen glazirani crijep u boji, danas u prilično lošem stanju.

Slika 11. Pročelje palače Leović (današnje stanje)

3.2.5. Stambeno-najamna palača Karla Lichtnekerta

Palača ugostitelja Karla Lichtnekerta preko puta željezničkog kolodvora posljednja je u nizu od četiri izgrađene palače uz gradski park Marije Terezije (današnji Park F. Raichlea).

Palača je građena 1897. - 1898. godine po projektu Titusa Mačkovića. Izgrađena je i ukrašena u stilu neogotike te se odlikuje odmjerenošću proporcija i naglašenim

²⁵ *Ibid.*, str. 131.

²⁶ *Ibid.*, str. 133.

vertikalizmom.²⁷ Motivi za uporabu ovoga stila mogli bi se objasniti nacionalnom pripadnošću vlasnika palače (gotika kao „njemački stil“) ili željom za isticanjem palače među susjednim neorenesansnim zdanjima.

Slika 12. Glavno pročelje palače Lichtnekert

Središnji rizalit u vidu trijema i erker na uglu naglašeni su bogatom dekoracijom, a u krovnom pojasu palača je naglašena tornjićima i nizom potkrovnih konzola izvedenih od žbuke. Tornjići i mansardni dijelovi krovišta obloženi su limenim pokrivačem u obliku kvadratnih ploča. Pročelje okrenuto kolodvoru ima plitki središnji rizalit, naglašen mansardnim krovom, ali je daleko skromnije obrade od pročelja koje gleda na park.

Glavno pročelje naglašeno je trijemom postavljenim na četiri masivna stupca s pilastrima koji nose balkon. Glavni ulaz u palaču uvodi posjetitelje u reprezentativni stubišni prostor s trokrakim stepenicama. Ovaj prostor bio je oslikan bogatom zidnom dekoracijom čiji su ostaci vidljivi i danas.

Udvojeni prozori donje etaže postavljeni su u segmentne okvire, dok su ostali prozori smješteni u šiljato završen okvir čime ponavljaju izgled arkada prelomljenih lukova. Palača je uvučena unutar parcele, u odnosu na liniju ulice (skupa s ostalim palačama u ovom bloku), čime je ispred nje stvoren prostor za mali vrt s dekorativnom ogradom od kovanoga željeza.

²⁷ *Ibid.*, str. 156.

U prizemnom dijelu nalazila su se dva četverosobna stana a s istočne strane prema kolodvoru, do kolskog ulaza bile su smještene četiri trgovine. Uz ovaj sporedni ulaz nalazilo se četverokrako stubište koje vodi do stanova na katu. U dva skromnija stana na zapadnoj strani ulazi se iz dvorišta. Stanovi na katu bili su gotovo identični s onima u prizemlju, prema parku su bili nešto luksuzniji i peterosobni.²⁸

Najamna palača Karla Lichtnekerta predstavlja jednu od rijetkih profanih građevina izgrađenih u ovom stilu u Subotici te je shodno tome evidentirana kao nepokretno kulturno dobro i očekuje restauratorske zahvate.²⁹

Slika 13. Razglednica s motivom palače Lichtnekert

²⁸ *Ibid.*, str. 158.

²⁹ *Ibid.*, str. 160.

3.3. Sakralna arhitektura

Povećanje broja gradskog stanovništva krajem 19. stoljeća dovelo je do potrebe izgradnje novih sakralnih objekata u perifernim gradskim župama. U Župi sv. Roka i Župi sv. Jurja (osnovanim 1841. godine) bogoslužja su obavljana u molitvenim domovima adaptiranim za potrebe liturgije. Sukladno tomu, subotički gradski senat 1883. godine osniva zakladu za prikupljanje novčanih priloga za izgradnju dviju novih crkava što je potrajalo cijelo desetljeće.³⁰

3. 3. 1. Župna crkva svetog Roka

Konačno, 1894. godine, Gradski senat odobrava iznos od 80.000 forinti za gradnju crkve svetog Roka i raspisuje natječaj za projekte. Osnovan je i poseban odbor inženjera za izbor primljenih radova. Od uvjeta natječaja, poznat je jedino podatak da se crkva „ima izraditi od prvoklasne cigle, a vanjski zidovi će biti obloženi tzv. „svilenom“ prešanom i glatkom ciglom“.³¹ Žiri 12. 09. 1894. godine prvu nagradu dodjeljuje budimpeštanskim arhitektima Istvánu Keresztesu³² i Guidu Höpfneru.³³ Druga nagrada pripala je Titusu Mačkoviću. Iste godine gradski senat potpisuje ugovor s građevinskim poduzećem Karla Molzera i Lajosa Fazekasa koji su ispostavili predračun u iznosu od 80.467 forinti.³⁴ Za nadzornika radova izabran je Titus Mačković. Radovi započinju iskopavanjem temelja u studenom 1894. a završavaju 27. 07. 1896. godine. Do kraja iste godine nastavljeni su radovi na unutrašnjem uređenju i crkva je posvećena nekoliko dana pred Božić.³⁵

³⁰ Usp. Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str. 11.

³¹ Usp. Bela Gabrić, „150. godišnjica župe sv. Roka u Subotici“, u: *Subotička Danica*, 1993. str. 230.

³² O Istvánu Keresztesu (Alba Iulia, 1859. - ?) nema više podataka u dostupnoj literaturi.

³³ Guido Höpfner (Spišské Podhradie, 1868. - ?, 1945.) diplomirao je na Tehničkom sveučilištu u Budimpešti. 1891. godine. Projektirao je uglavnom ladanjske kuće, vile i stambene palače. Suradivao je s Alajosom Hauszmannom. Autor je i projekta mađarskog paviljona na velikoj rimskoj izložbi 1911. (Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str. 22.).

³⁴ Usp. Gabrić, „150. godišnjica župe“, str. 231.

³⁵ *Ibid.*, str. 231.

Slika 14. Župna crkva Svetog Roka

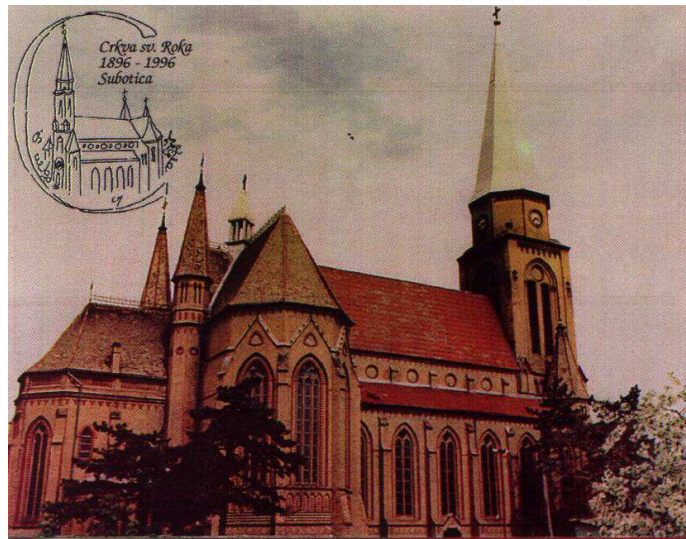
Dužina crkve je 52 metra, širina 18 metara, zidani dio tornja iznosi 40m, a njegova ukupna visina iznosi 62,5 metra. U zvoniku se nalazi pet zvona, najveće s težinom od 944kg a najmanje teži 50kg. Glavni brod i transept visine su 15 metara a širina transepta iznosi 7m.³⁶

Župna crkva svetog Roka djeluje prilično monumentalno s obzirom da je smještena u perifernom dijelu grada i okružena je uglavnom prizemnim kućama, uz iznimku osnovne škole i župnog doma u neposrednoj blizini. Crkva ima jednotoranjsko pročelje *rohbau* tipa izvedeno u žutoj opeci. Pojedini elementi raščlambe pročelja (npr. prozorski okviri) izvedeni su od crvene opeke što pridonosi koloritnom kontrastu. Toranj je postavljen u osi glavnoga ulaza, pravokutne je osnove i završava poligonalnom kapom pokrivenom bakrenim limom i postavljenom na osmerokutni tambur. Toranj je flankiran manjim trostranim tornjićima, priljubljenima uz korpus tornja, koji završavaju šesterokutnom kapom. Horizontalno gledano, toranj je podijeljen na tri etaže. U prizemnoj zoni uokvirenom stupnjevanim kontraforama nalazi se uvučeni portal. Po tri polustupa sa svake strane spaja se u šiljati luk dodatno naglašen obrubom od crvene i žute opeke. Potom slijedi trokutasti zabat ukrašen križnom ružom. Sljedeći element raščlambe su četiri monofore iznad kojih se nalazi rozeta. Smještene su u plitku nišu zaključenu prelomljenim lukom. Etaža je zaključena s nizom slijepih arkada flankiranim dvama manjim zabatima. Središnji pojas raščlanjen je velikom biforom smještenom u stupnjevani okvir skupa sa slijepim okulusom, te visećim arkadama i završnim vijencem. Treću etažu čini osmerokutni tambur ukrašen satovima te završen kapom

³⁶ Usp. <http://www.suboticka-biskupija.info/zupe.php?op=display&zid=85>

pokrivenom bakarnim limom s križem postavljenim na kovanu jabuku. Ovakva raščlamba ponovljena je na svim stranama zvonika.

Bočna pročelja raščlanjena su visokim biforama završenima trolistom između kojih se nalaze stupnjevane kontrafore. Poligonalno svetište nešto je niže u odnosu na glavni brod i bočne apside i flankirano je dvama poligonalnim tornjčićima, te malim sakristijskim kapelama. Apside su raščlanjene biforama s trolistom i malim zabatima. Jednostavno krovništvo pokriveno je crijepom. Nad križištem glavnog broda i transepta postavljena je lanterna.

Slika 15. Razglednica s pogledom na bočno pročelje i apsidu

Tlocrt crkve svetoga Roka ima oblik latinskoga križa. Unutrašnjost je podijeljena na tri broda nadsvođena križnim svodovima. Svodovima bočnih brodova i svetišta dodana su i rebra. Nakon pet traveja širega glavnog i manjih bočnih brodova, slijedi transept s poligonalnim apsidama te potom u produžetku poligonalna apside svetišta. Glavni brod je od bočnih razdvojen snažnim nosačima u vidu snopastih stupova koji nose arkade te, u produžetku, križne svodove. U ulaznom traveju postavljeno je pjevalište s orguljama kojeg nose četiri stupa u središnjem dijelu i četiri polustupa na bočnim stranama. Stupovi imaju jednostavne kapitele sa stiliziranim listovima hrasta.

Posebnu vrijednost Crkve sv. Roka predstavlja unutrašnja oprema: drveni neogotički oltari, ispovjedaonice i propovjedaonica izrađeni su u tirolskoj radionici Ferdinanda Stuflessera.³⁷ Orgulje su također izrađene od drveta u neogotičkoj stilizaciji. Glavni oltar ukrašen je pozlaćenom ornamentikom. U središnjem dijelu nalazi se kip svetoga Roka, a na bočnim stranama smješteni su reljefi s prikazima iz Starog i Novog zavjeta. Oltari u bočnim

³⁷ Usp. Gabrić, „150. godišnjica župe“, str. 231.

apsidama posvećeni su svetom Josipu, Blaženoj Djevici Mariji i svetom Nikoli. Svi oltari odlikuju se trodijelnom podjelom s istaknutim središnjim dijelom retabla, ukrašenošću fialama, skulpturama smještenima u niše i pozlatom. Propovjedaonica je također pozlačena i ukrašena je visokim reljefima, gotovo punim skulpturama svetaca. Raskošno izvedene i fialama ukrašene ispovjedaonice pridonose cjelokupnom ambijentu. Bočni zidovi svetišta oslikani su prikazima Mojsija s pločama Deset zapovijedi na sjevernoj strani i scenom iz evanđelja na južnoj.

Slika 16. Unutrašnjost Crkve sv. Roka s pogledom prema svetištu

Prozori u svetištu i apsidama ukrašeni su vitrajima.³⁸ U svetištu se nalaze prikazi Raspeća i Ozdravljenja slijepca. Na središnjim prozorima bočnih apsida predstavljene su scene iz Starog i Novog zavjeta, dok su bočni vitraji ukrašeni raznovrsnim geometrijskim ornamentima. Zidovi unutrašnjosti danas su monokromni, zelene boje. U literaturi nema podataka o tomu je li na njima prvobitno izveden dekorativni oslik.

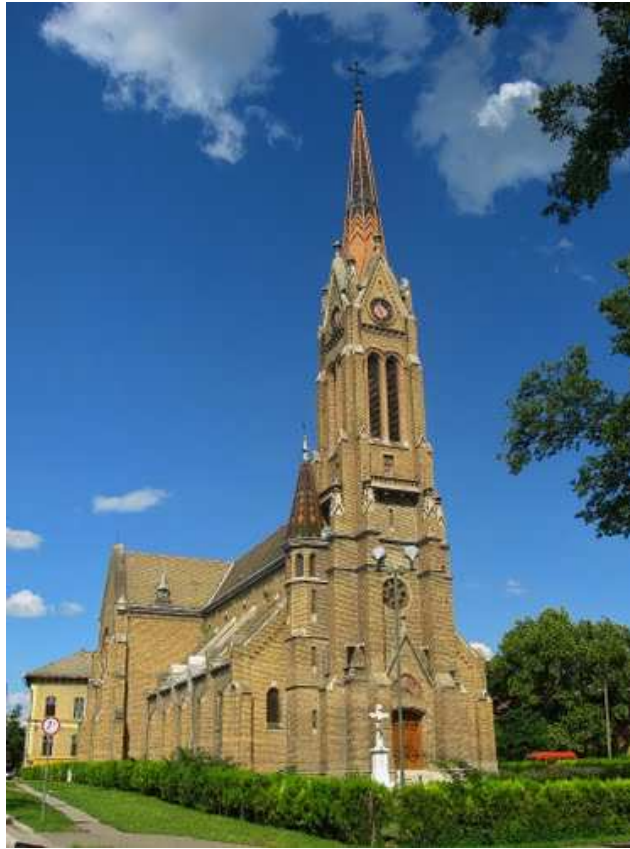
³⁸ U literaturi nema podataka o njihovom autoru odnosno radionici koja ih je izradila.

Slika 17. *Propovjedaonica*

Župna crkva svetog Roka predstavlja *Gesamtkunstwerk* subotičke sakralne arhitekture o kojem nije napisana ozbiljnija studija. Opseg ovoga rada ne dozvoljava opširniju analizu ove sakralne građevine koja zasigurno zahtijeva veću pozornost.

3.3.2. Župna crkva svetog Jurja

Slika 18. Župna crkva svetog Jurja

Župna crkva svetog Jurja predstavlja drugi neogotički *Gesamtkunstwerk* smješten na periferiji u dijelu grada poznatom pod kolokvijalnim nazivom Senta.³⁹

Iz oskudne literature poznati su sljedeći podaci o gradnji crkve: natječaj je bio raspisan početkom 1893. godine i trajao je sve do 01. travnja. Prvu nagradu dobiva Antal Hofhauser,⁴⁰ arhitekt iz Budimpešte. Novčana sredstva za izgradnju iznosila su 92.562 forinte. Radovi na izgradnji povjereni su građevinskoj tvrtci Willema Härtela i Istvána Döntőa. Sredinom srpnja 1895. godine započinju radovi koji traju sve do svibnja 1897. godine kada se pristupa uređenju unutrašnjosti. Određeni datum za dovršetak izgradnje bio je 01. 08. 1898. ali se zbog loše izvedenih radova pristupilo dodatnim intervencijama na krovu. Crkva je

³⁹ Ovaj naziv potječe od ceste koja je nekada prolazila ovim dijelom grada i vodila prema ovom vojvođanskom gradiću. Tako se često ovu crkvu naziva 'senčanskom'.

⁴⁰ Antal Hofhauser (Békéscsaba, 1857. - Budimpešta, 1923.) školovao se na akademiji u Beču kod F. Schmidta. Projektirao je pretežno sakralne objekte. Izdvajaju se karmelićanska crkva u Budimpešti iz 1899. i župna crkva u Békéscsabi iz 1910. godine (Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str. 22.).

konačno posvećena na blagdan Bezgrešnog Začeca Blažene Djevice Marije 08. 12. 1898. godine.⁴¹

Crkva je smještena na malenom uzvišenju i svojim dimenzijama ostavlja dojam monumentalnosti. Njezina dužina iznosi 47,5 metara, širina 17m dok je transept širine 26,5 metara. Glavni brod visok je 14,35 metara. Visina tornja iznosi 45 metara.⁴²

Župna crkva svetoga Jurja izgrađena je kao longitudinalna jednotoranjska građevina, tlocrta u obliku latinskoga križa s transeptom i poligonalnom apsidom u koju je smješten glavni oltar. Pročelja su *rohbau* tipa. Toranj zvonika je postavljen simetrično, u osi glavnog portala. Horizontalno gledano, toranj je podijeljen na prizemni dio, potom slijedi manja (među)etaža, nakon čega dolazi druga etaža završena trokutastim zabatima. Četverostrani toranj završen je osmerostranom kapom. Ulazni portal izveden je prilično jednostavno - nekoliko stuba vodi dvokrilnim vratima koja su završena segmentno. Iznad njih se nalazi plitki drveni reljef⁴³ s prikazom „Sv. Juraj ubija zmaja“ nakon čega slijedi trokutni timpanon kamenog okvira ukrašen rakovicama. Vrh timpanona ukrašen je križnom ružom. Središnji dio ovoga pojasa rastvoren je rozetom a jednostavni vijenac razdvaja ga od među-etaže rastvorene uskim pravokutnim prozorom. Završna etaža zvonika započinje s malim balkonom i svojevrsnom balustradom, ogradom perforiranom kružnim otvorima, postavljenom na četiri konzole. Balkonu se pristupa kroz pravokutni otvor. Glavni element raščlambe ovoga pojasa svakako je dugačka bifora s blago šiljatim završetkom. Iznad nje, smješten je trokutasti zabat s profilacijom i ukrasnim završetkom od kamena. Ovdje je smješten i veliki sat, kojeg prati okvir od opeke. Donja granica zabata svojevrsni je vijenac, također od kamena, postavljen na osam konzolnih istaka. Ovakva raščlamba tornja ponovljena je i na ostalim njegovim stranama. Na uglove između zabata postavljeni su ukrasni stupići. Kapa zvonika ukrašena je glaziranim crijepom u crveno-zelenoj kombinaciji i završnom metalnom jabukom na koju je postavljen željezni križ.

Toranj zvonika flankiran je manjim tornjićima koji sežu do visine bifore. Podijeljeni su horizontalno na četiri pojasa s po dva pravokutna otvora, osim na završnom dijelu koji ima četiri polukružna prozora. Tornjići su završeni poligonalnom kapom pokrivenom glaziranim crijepom i ukrašeni stupićem. Ispred njih postavljeno je dva para ugaonih kontrafora s kamenim završecima ukrašenim rakovicama i malim zabatima. Oni sežu sve do spomenutoga

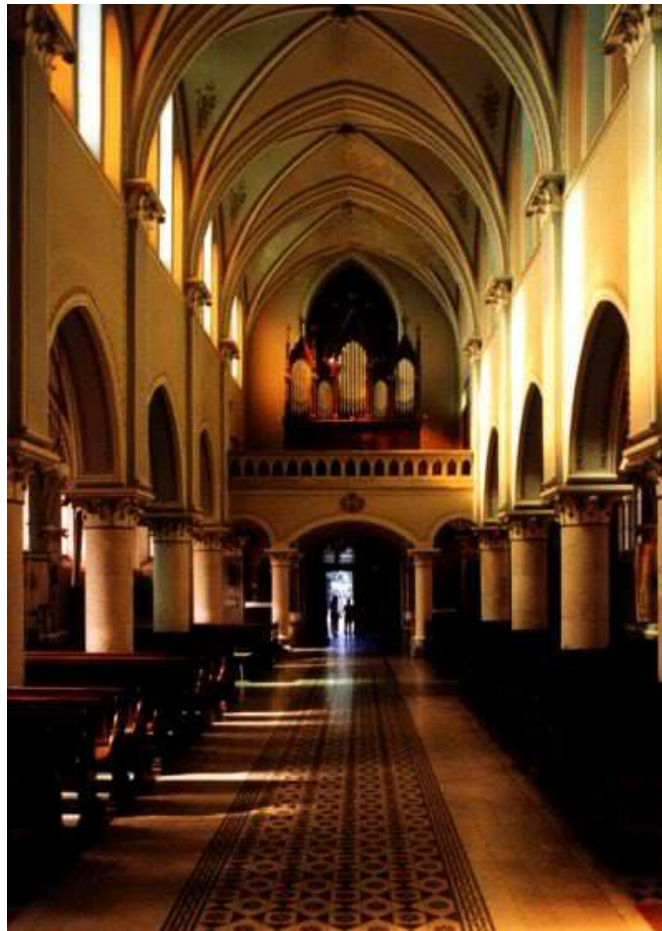
⁴¹ Usp. Lenke Palásthy, *Povijest izgradnje Crkve svetog Jurja u Subotici u svjetlu starih dokumenata i novina*, Župni ured Crkve svetog Jurja, Subotica, 1998. str. 18-30.

⁴² Usp. <http://www.sgeorgius.org/pages/cro/crkva.php>

⁴³ Reljef je postavljen 1996. godine.

balkona, ali se u njihovoj osi nastavljaju priljubljene stupnjevane kontrafore sve do završnih zabata tornja.

Bočna pročelja podijeljena su na dva horizontalna dijela. U prizemnom pojasu, raščlamba odgovara travejnoj podjeli unutrašnjosti. Jednostavni bočni portali smješteni su u središnjem dijelu i naglašeni manjim rozetama, dok je preostali dio rastvoren biforama. Ovaj pojas završen je nizom ukrasnih slijepih arkada i kamenim vijencem. Nakon toga slijedi lebdeći kontraforni sustav, koji započinje u prizemnom pojasu a završava na sredini zida glavnog broda koji je rastvoren s jednim većim i dva manja bočna prozora. Prozori transepta izvedeni su kao velike trifore i flankirane su stupnjevanim kontraforima. Transept je završen trokutastim zabatom s tri uska prozora.

Slika 19. Unutrašnjost Crkve sv. Jurja s pogledom prema pjevalištu

Poligonalna apsida rastvorena je velikim prozorima i raščlanjena radijalnim kontraforama. Njezino krovništvo dekorirano je križem postavljenim na metalnu jabuku. Apsidi su pridodane bočne kapele s portalima naglašenim trokutastim zabatima postavljenim na jedan par stupova s korintskim kapitelima i odgovarajućim pilastrima kraj samih vratnica.

Trobrodna unutrašnjost crkve podijeljena je na pet traveja, potom slijedi križište transepta i glavnog broda te svetište. U prvom traveju podignuto je pjevalište postavljeno na snažne stupove. Također masivni stupovi glavnog broda nose gotičke arkade naglašene pilastrima koji se protežu sve do prozorskih otvora i služe kao osnova za pojasnice svodova. Brodovi su nadstvođeni križnim svodovima. Iznad arkada slijedi zona visokih prozora koji doduše ispunjavaju samo gornju polovinu zidne površine - jedan veći i dva manja bočna otvora imaju blago zašiljene završetke.⁴⁴

Slika 20. Glavni oltar sv. Jurja (desno: slika Uzašašća)

Unutrašnja oprema djelo je Ferdinanda Stuflessera iz 1899. godine.⁴⁵ Glavni oltar u svetištu izrađen je od pozlaćenog drveta. Odlikuje se trodijelnom podjelom, kipovima svetaca uobičajene „nazarenske“ stilizacije smještenima u niše, brojnim manjim kipovima i

⁴⁴ Usp. Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str. 14.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 14.

filigranskom izvedbom završnih fijala. Pobočni oltari u kracima transepta, također izrađeni od drveta s pozlatom, tipične su neogotičke razrade: odlikuju se trodijelnom podjelom sa središnjim dijelom naglašenim trokutastim zabatom te reljefima na predelama. Polikromirani kipovi svetaca smješteni su u niše. Nalik glavnom i ovi oltari završavaju dekorativnim kruništem. Rezbarene klupe dodatno pridonose sveukupnom dojmu *Gesamtkunstwerka*. Svodovi i zidne površine minimalno su dekorirani. Naglašeni su jedino elementi poput pojasnica, rubne površine zida i rebara. Na bočnim zidovima svetišta nalaze se velike slike Uskrsnuća Isusova i Uzašašća. Po jedna ispovjedaonica smještena je bočno od ulaza. Ispovjedaonice su nešto skromnije izrade ali također ukrašene kipovima svetaca smještenim u gotičku nišu.

S obzirom na činjenicu da su vitraji stradali tijekom savezničkog bombardiranja Subotice 1944. godine i da u literaturi nema podataka o njima, teško je reći što su oni prikazivali. Danas se na prozorima nalaze pravokutna polja obojena stakla, zagasite žute, zelene i narančasto-crvene boje, ali je nedavno započeta obnova vitraja na prozorima bočnih brodova.⁴⁶

3.3.3. Franjevačka crkva svetog Mihovila

Prvotna franjevačka crkva u Subotici nalazila se u sklopu samostana koji je podignut na mjestu srednjovjekovne utvrde. Unutarnji zid istočnog tornja današnje crkve sadrži ostatke utvrde koju je 1470. godine izgradio erdeljski vojvoda János Pongrác.⁴⁷ Gradnja samostana s crkvom započela je 1729. godine a posvećena je 15. travnja 1736. godine.⁴⁸ Crkva je vjerojatno sačuvala svoj izvorni barokni izgled sve do prvih godina 20. stoljeća. Podataka o njezinom izgledu, unutrašnjosti i veličini u literaturi ima vrlo malo. Pomoću starih razglednica može se rekonstruirati izgled njezinog pročelja s jednim tornjem asimetrično postavljenim na istočnoj strani, uz samostansku zgradu i jednostavnim zabatom, kao i naslutiti njezina jednobrodna unutrašnjost.

⁴⁶ Usp. <http://www.subotica.com/vesti/obnova-vitraza-u-sencanskoj-crkvi-id9605.html>

⁴⁷ Usp. http://hr.wikipedia.org/wiki/Franjeva%C4%8Dka_crkva_sv._Mihovila_u_Subotici

⁴⁸ Usp. <http://www.ofm.hr/index.php/prisutnost/vojvodina/71-subotica>

Slika 21. Razglednica s izgledom franjevačke crkve prije proširenja, cca.1905.

Početak 20. stoljeća gvardijan Bartol Kochan inicira obnovu i dogradnju „stare“ crkve posvećene sv. Mihovilu. Gradsko poglavarstvo donira svotu u iznosu od 50.000 kruna za početak radova na preuređenju i proširenju. Natječaj je objavljen 10. 04. 1907. godine.⁴⁹ Posao dobiva budimpeštanski arhitekt Alexander Aigner.⁵⁰ Radovi započinju 17. 06. 1907. godine rušenjem dotrajalih zidova i kopanjem novih temelja. Početkom prosinca iste godine iskopani su i temelji za novi zapadni zvonik. Proširenjem crkva dobiva novi brod, transept i apsidu kako bi tlocrt dobio oblik (mada nepotpuni) latinskoga križa. Radovi brzo napreduju i do ljeta sljedeće godine izgrađeni su tornjevi - 15. kolovoza na njih su postavljeni križevi. U narednom periodu izgradnje crkve je dovršena u potpunosti te je posvećena 03. 10. 1909. godine. Tijekom sljedeće dvije godine (1910.-1912.) izvode se radovi na uređenju unutrašnjosti crkve.⁵¹

⁴⁹ Usp. Ante Sekulić, „Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici“, u: *Zbornik „Kačić“ br. 10*, Split, 1978. str. 96.

⁵⁰ Alexander (Sándor) Aigner (Temišvar, 1854. - Budimpešta, 1912.) studirao je na bečkoj Akademiji kod F. Schmidta. U Pešti surađuje s F. Schulekom na restauraciji crkve sv. Matije 1882. Radi i na obnovi kolegija sv. Emerika u Budimpešti. Projektira neoromaničku crkvu sv. Roka u Segedinu iz 1909. Po njegovom projektu izgrađena je i zgrada Kraljevskog šumarskog ravnateljstva u Zagrebu 1899. godine (Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str. 23.).

⁵¹ Usp. Sekulić, „Tragom franjevačkog ljetopisa“, str. 96.

Slika 22. Pročelje franjevačke crkve sv. Mihovila – razglednica iz 1914. godine

Arhitekt Aigner, u skladu s kasno historicističkim težnjama, crkvu obnavlja u stilu neoromanike.⁵² Tako pročelje dobiva potpuno novi izgled kojim dominiraju dva visoka masivna tornja četvrtaste osnove i gotovo jednake visine čime je uspostavljena simetrija. Tornjevi su horizontalno podijeljeni na četiri etaže razdvojene jednostavnim vijencima. Prizemni pojasevi obrađeni su plošno uz gotovo minimalne prozorske otvore. Ulazna vrata za hodnik kapelice smještena su u prizemni dio istočnoga tornja čime je donekle narušena simetrija pročelja. Sljedeća etaža rastvorena je monoforom s polukružnim završetkom, zatim slijedi kružni prozor na etaži iznad i potom bifora unutar polukružnog okvira na završnom dijelu. Tornjevi završavaju uvučenom osmerostranom kapom flankiranom s četiri manje fijale. Svi katovi zvonika otvaraju se s prednje i bočne strane identičnim otvorima, jedino na posljednjem katu bifora prelazi u monoforu.

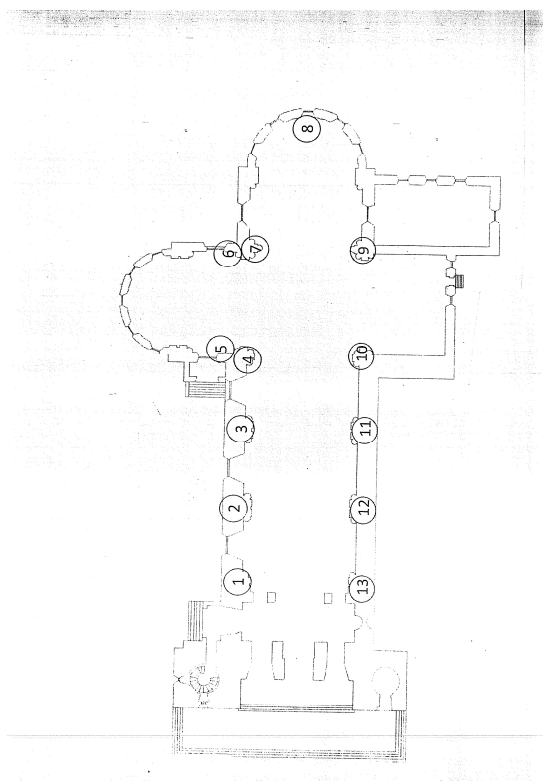
⁵² U literaturi nema više podataka o detaljima natječaja, stoga se postavlja pitanje je li stil u kojem će se crkva proširivati bio odabran od strane arhitekta (koji je često projektirao u neoromanici) ili možda od strane naručitelja.

Slika 23. *Franjevačka crkva svetog Mihovila (današnji izgled)*

Između zvonika nalazi se ulazni trijem sa stupovima koji nose galeriju s parapetnom ogradom. Trijem vodi portalu jednostavnog izgleda. Iznad trijema nalazi se navedena galerija raščlanjena velikom rozetom iznad koje se diže trokutasti zabat rastvoren manjom rozetom i trinaest manjih prozorskih otvora. Bočno pročelje jednostavne je obrade i rastvoreno je s tri jednostavna polukružna prozora. Potom slijedi transept završen trokutastim zabatom s nižim apsidalnim dodatkom polukružnog oblika i raščlanjenog jednostavnim prozorima i lezenama. Apsida svetišta također je polukružna i rastvorena četirima prozorima. Njoj je pridodana sakristija kvadratnog tlocrta.

Jednobrodna unutrašnjost crkve podijeljena je na tri velika traveja, transept i apsidu svetišta. Križni svodovi polaze od jakih nosača tj. masivnih dijelova zida s parom visokih pilastara koje flankiraju polustupovi. Brod, transept i svetište jednake su visine. Osvjetljenje dolazi kroz bočne prozore polukružnih završetaka zapadnog zida crkve, transepta i glavne apside dok ih na istočnom zidu nema s obzirom na to da se ovaj dio naslanja na samostan. Iznad ulaznog narteksa podignuto je pjevalište oslonjeno na dva stupca.

Slika 24. *Nepotpuni tlocrt franjevačke crkve*

Dekoratívni oslik povjeren je lokalnom majstoru Mihovilu Blaškoviću.⁵³ Unutrašnjost je gotovo u potpunosti prekrivena geometrijskim i vegetabilnim ornamentima, a svodovi su obojeni plavom bojom. Oltari su izrađeni u radionici iz Udina od kararskog mramora prema arhitektovim nacrtima i u izvedbi klesara Carla Sporenija.⁵⁴ Kip arhandela Mihovila na glavnom oltaru izrađen je od terakote u minhenskoj radionici *Mayer & Comp.*⁵⁵ Sporedni oltari Blažene Djevice Marije i Srca Isusova nalaze se u kracima transepta, a oltari sv. Franje, sv. Josipa i propovjedaonica smješteni su u glavni brod, u svojevrsnim plitkim kapelama koje omogućuju masivni zidovi. Kip Trpnog Isusa pod pjevalištem izrađen je u tirolskoj radionici Ferdinanda Stuflessera.⁵⁶ Gotovo svi oltari odlikuju se trodijelnom podjelom sa skulpturom⁵⁷ u srednjem dijelu. Iznimka je oltar sv. Franje čiji je kip smješten u nišu iznad koje se diže klasicizirajuća entablatura postavljena na četiri stupa i završena trokutastim timpanonom.

⁵³ Usp. Sekulić, „Tragom franjevačkog ljetopisa“, str. 97.

⁵⁴ Usp. Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str. 15.

⁵⁵ Usp. Sekulić, „Tragom franjevačkog ljetopisa“, str. 97.

⁵⁶ *Ibid.* str. 97.

⁵⁷ Skulpture ostalih svetaca vjerojatno su također izrađene u istoj radionici sudeći po stilskim karakteristikama.

Slika 25. Unutrašnjost franjevačke crkve s pogledom prema svetištu

3.4. Sepulkralna arhitektura

Već je spomenuto da je krajem 19. i početkom 20. stoljeća ekonomski uzlet grada doveo do jačanja njegovog građanskog staleža. Ugledne subotičke obitelji, uz podizanje reprezentativnih najamno-stambenih palača, žele iskazati svoj društveni položaj i gradnjom raskošnih kapela-grobnica na gradskim grobljima, rimokatoličkim - tzv. „Bajskom“ i „Senćanskom“ - i pravoslavnom groblju. Na pravoslavnom groblju izgrađene su tri kapele: obitelji Radić (1868.), Ostojić (1882.) i Milinović (1898.). Na Bajskom groblju izgrađen je najveći broj kapela, njih deset. Izdvajaju se neogotičke kapele Lichtnekert, Dulić i Peić, neorenesansne Vuković-Marton i Deak te neoromanička kapela Vereš.⁵⁸

⁵⁸ Usp. http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=21%3Akapele-na-bajskom-groblju&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5

3.4.1. Kapela Milinović

Kapela obitelji Milinović izgrađena je 1898. godine u stilu neorenesanse. Ime projektanta nije poznato, mada se može pretpostaviti da je angažiran jedan od dva subotička arhitekta koji su često koristili ovaj stil u svojim projektima - Titus Mačković ili Géza Koczka.⁵⁹

Kapela je izgrađena od fasadne opeke s kamenim oblogama pojedinih elemenata. Tlocrt je oblika pravilnog četverokuta. Nad prizemnim dijelom izdiže se osmerokutni tambur koji nosi plitku kupolu.

Portal je naglašen trokutastim zabatom odnosno klasicizirajućom trabeacijom postavljenom na dva stupa s florealnom dekoracijom kapitelâ. Oktogonalni tambur raščlanjen je malim ugaonim pilastrima koji čine okvir pravokutnim prozorskim otvorima a u središnjem polju ukrašen je obiteljskim grbom.⁶⁰

Slika 26. Kapela Milinović

⁵⁹ Usp. http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=35%3Amilinovi-kapela&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5

⁶⁰ Usp. http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=35%3Amilinovi-kapela&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5

3.4.2. Kapela Kertész

Obiteljska kapela Kertész podignuta je 1901. godine. Njome dominira lukovičasta kupola. Kapela ima pravokutni tlocrt, postavljena je na kameni sokl, a stilski bi se mogla okarakterizirati kao neobarokna. Visoki portal je pravokutnog oblika uokviren žbukanom profilacijom. Slijedi završni valoviti vijenac nakon kojega dolazi kupola s osam rebara na koju je postavljen križ. Kupola je sa svake strane rastvorena malim prozorskim otvorom kružnog oblika s ukrasnim okvirom. Kapela je sve do 1960-ih bila u obiteljskom vlasništvu nakon čega prelazi u vlasništvo subotičke biskupije.⁶¹

Slika 27. Kapela Kertész

3.4.3. Kapela Peić

Neogotička kapela obitelji Peić, posvećena svetom Josipu, podignuta je 1903. godine po projektu Géze Koczka i predstavlja najkvalitetnije ostvarenje historicističke grobljanske arhitekture u Subotici.⁶² Centralnog je tlocrta s jednotoranjskim pročeljem koje donekle

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*

ostvaruje longitudinalnu usmjerenost. Izgrađena je od žute fasadne opeke i odlikuje se naglašenim vertikalizmom, pročišćenošću zidne plohe, zbijenošću volumena i monumentalnošću. Zid je učvršćen brojnim stupnjevanim kontraforama koje na pročelju dosežu visinu portala smještenog u prizemnom dijelu tornja. Toranj je jednostavno oblikovan završen prelomljenim lukom od žbuke. Iznad portala nalazi se mramorna ploča novijeg datuma s podacima o obitelji. Zvonik je nadalje rastvoren parom monofora a zatim slijede i tri veća prozora od kojih je središnji nešto duži. Prozori su ponovljeni i na ostalim stranama zvonika. Vijenac kape zvonika na sve četiri strane je prelomljen i formira trokutasti zabat gdje se nalazi i slijepa luneta. Četverostrana kapa zvonika pokrivena je limenim pločama i dekorirana kovanom jabukom sa križem.

Slika 28. Kapela Peić

Bočna pročelja rastvorena su velikim gotičkim prozorima iznad kojih slijede mali uski otvori koji ponavljaju raspored onih na zvoniku nakon čega dolazi trokutasti zabat. U unutrašnjosti kapele bez dekorativnog oslika sačuvan je izvorni oltar.⁶³

⁶³ *Ibid.*

3.4.4. Kapela Lichtnekert

Kapela obitelji Lichtnekert podignuta je 1913. godine u mješovitom neoromaničko-neogotičkom stilu po projektu Titusa Mačkovića.⁶⁴ Kapela ima centralni, osmerokutni tlocrt. Izgrađena je od crvene fasadne opeke. Masivne kontrafore postavljene su radijalno. Time su određena zidna polja kapele koja su perforirana uskim prozorima polukružnih završetaka dok se s istočne strane nalazi portal kojemu se pristupa uz pomoć nekoliko stepenica od opeke. Iznad svake strane nalazi se trokutasti zabat s dekoracijom u vidu križa od bijele cigle. Kontrafore su pokrivene limom kao i krovšte iznad kojeg se diže lanterna položena na šesterokutni tambur i završena križem.⁶⁵

Slika 29. Kapela Lichtnekert

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

4. ARHITEKTURA SECESIJE U SUBOTICI

Secesijska arhitektura Subotice može se podijeliti na dva segmenta – arhitektonsku produkciju inspiriranu mađarskom varijantom secesije (tzv. mađarski nacionalni stil) te na objekte pročišćenog oblikovanja koji upućuju na bečke izvore. Mađarska varijanta stila svakako dominira subotičkim urbanim krajobrazom zahvaljujući remek-djelima poput sinagoge, palače Ferenc Raichlea i gradske kuće. Geometrijska varijanta secesijske produkcije, iako slabije zastupljena, također pridonosi ukupnoj slici Subotice koja svoj graditeljski zenit doživljava tijekom razdoblja često nazivanoga *Fin de siècle*, odnosno krajem 19. i početkom 20. stoljeća, sve do Prvoga svjetskog rata.

4.1. Mađarska varijanta secesije

Arhitekt koji unosi mađarsku varijantu secesije u Suboticu jeste Ödön Lechner. Secesija mađarskog tipa razlikovala se od drugih varijanti integracijom elemenata narodnog graditeljstva i tradicije (npr. korištenjem stiliziranih cvjetova tulipana ili u drvetu rezbarenih elemenata koji podsjećaju na narodne rukotvorine). Lechner i njegovi učenici proširili su stil na sve dijelove Ugarske te je tako secesija pristigla i u Suboticu.⁶⁶

4.1.1. Sinagoga

Brojna i snažna židovska zajednica u Subotici početkom stoljeća željela je izraziti svoju društvenu moć, samostalnost i slobodu vjeroispovijesti gradnjom nove sinagoge umjesto prvotnog (tada već dotrajalog) objekta u Šumskoj ulici⁶⁷ iz 1838. godine.⁶⁸ Planirano je zdanje dovoljno veliko da može primiti sve članove subotičke neološke općine. Za tu svrhu

⁶⁶ Usp. Viktorija Aladžić, Gordana Prčić Vujnović, „Arhitektura u Ugarskoj na prekretnici 19. i .20. veka“, u: *Rukovet br. 4-5-6*, Subotica, 1998. str. 5-6.

⁶⁷ Šumska ulica nalazila se na tadašnjem perifernom dijelu grada.

⁶⁸ Usp. Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura*, str.15.

angažirani su arhitekti iz Budimpešte Marcell Komor i Dezső Jakab.⁶⁹ Do njihovog angažmana u Subotici došlo se posrednim putem. Naime, 1899. godine u obližnjem Segedinu oni sudjeluju na natječaju za izgradnju tamošnje sinagoge ali osvajaju drugu nagradu iza projekta Lipóta Baumhorna, arhitekta specijaliziranog za izgradnju upravo židovskih vjerskih objekata.⁷⁰ S obzirom na činjenicu da je subotički natječaj za izgradnju sinagoge poništen uslijed nekih malverzacija (zbog kojih je npr. Raichle povukao svoj projekt), židovska općina Subotice jednostavno je preuzela drugoplasirani rad iz Segedina te izgradnja počinje 1901. a završava iduće godine. Izvođači radova bili su lokalni poduzimači Ferenc Nagy i Kladek Lukács.⁷¹

Slika 30. Stara razglednica s motivom subotičke sinagoge

⁶⁹ Marcell Komor (Pešta, 1868. - Sopronkeresztúr, 1944.) diplomirao je 1891. na Tehničkom sveučilištu u Budimpešti. Odnosi prvu nagradu na natječaju za hotel s kavanom i kazališnom salom u Szentesu 1896. godine. Suraduje s Jakabom u periodu 1899. - 1918. godine.

Dezső Jakab (Vadu Crişului, 1864. - Budimpešta, 1932.) diplomirao je 1893. na Tehničkom sveučilištu u Budimpešti. Arhitekti su ostvarili niz projekata diljem ugarskog dijela Monarhije (<http://www.budapestarchitect.com/text/architecten/>).

⁷⁰ Lipót Baumhorn (Kisbér 1860. - Kisbér, 1932.) studirao je pet godina na bečkoj Politehnici kod Heinricha von Ferstela, nakon čega suraduje s Ö. Lechnerom. Sagradio je 20-ak sinagoga. Izdvajaju se one u Budimpešti, N. Sadu, Temišvaru, Segedinu i Rijeci (Martinović Cvijin, „Sinagoga“, str. 29.).

⁷¹ Usp. Martinović Cvijin, „Sinagoga“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002. str. 29.

Nova sinagoga podignuta je preko puta zgrade subotičke gimnazije, nešto bliže povijesnoj jezgri grada i uvučena je od ulične linije, u skladu s ustaljenim načinom izgradnje.⁷² Ona pripada kupolnom tipu sinagoga često korištenom u mađarskom dijelu Monarhije (npr. sinagoge u Segedinu i Novom Sadu), ali i u Hrvatskoj (sinagoge u Vukovaru i Rijeci).⁷³ Rušenjem susjedne prizemnice (do Drugog svjetskog rata u njoj se nalazila zgrada Židovske škole) 1985. godine omogućen je bolji pogled na građevinu; ograda od kovanog željeza proširena je cijelom dužinom parcele 1994. godine. Time je zaokružen vizualni identitet prvog secesijskog *Gesamtkunstwerka* u Subotici.

Slika 31. Bočno pročelje sinagoge (današnje stanje)

Sinagoga ima pravokutni tlocrt. Osnovni koncept konstrukcije proizlazi iz središnjeg kvadrata veličine 25x25 metara.⁷⁴ Ukupna visina sinagoge iznosi 40 metara a unutrašnji opseg kupole je 14 metara.⁷⁵ Osmerokutna osnova unutrašnjosti određena je željeznim stupovima koji definiraju prostornu koncepciju sinagoge te ujedno obavljaju važnu funkciju nosača kupole. Oni nose težinu vanjske kupole u koju je ugrađena drvena konstrukcija za koju je

⁷² Usp. Zlatko Karač, „Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma“, u: Katalog izložbe *Historicizam u Hrvatskoj, knjiga I*, MUO, Zagreb, 2000. str. 168-171.

⁷³ *Ibid.*, str. 176.

⁷⁴ Usp. Laszlo Kiraly, „Rabic svod subotičke sinagoge“, u: *Rukovet 4-5-6*, (1998) Subotica. str. 42.

⁷⁵ Usp. <http://www.sinagoga.rs/sinagoga.html>

obješena opna unutrašnjeg dijela kupole. Ona je obložena tzv. *rabitz* mrežom, koja svojom fleksibilnošću omogućuje statičku sigurnost. Stoga su vanjski zidni omotači tanki i izvedeni bez dodatnih potpornih elemenata.⁷⁶

Arhitektonska opna u svojoj je koncepciji potpuno podređena zahtjevima stila, mađarskoj varijanti secesije koja u svom izrazu teži iskazivanju kroz dekorativnost florealnih elemenata, pa je tako donekle bliža francuskoj *l'Art Nouveau* i Gaudíjevom opusu negoli bečkoj *Secession* i njemačkom *Jugendstil*. Na glavnom pročelju dominiraju tri horizontale. U najnižem pojasu smješteni su ulazni portali i polukružne apside oko njih. Sljedeći pojas sadrži zabatni dio u kojem je smještena velika rozeta. Na uglovima se nalaze dva manja tornja. Potom slijedi završna horizontala u kojoj dominira tambur kupole s dvostrukom kalotom. Okomito gledano, dvije ugaone vertikalne čine niski tornjevi, dok središnju oblikuju portali s visokim zabatom i kupolom. U prednjem planu prizemlja ove tri vertikalne povezane su niskim polukružnim apsidama koje naliježu na portale i nekom vrstom lebdećeg potpornjaka smještenog u visini atike i postavljenog između ugaonih tornjeva i centralnog dijela pročelja. Dekoracija na njima izrađena je od terakote. Zidne površine pročelja potpuno su ravne, ali dinamizirane valovitim oblicima kojima završavaju rubni dijelovi. Time se ostvaruje protuteža strogim vertikalama pročelja.⁷⁷

Portali su dvokrilni i uvučeni u zidnu masu arhivoltnim lukovima. Na središnjem portalu arhivolt je trostruko, a na bočnim jednostruko profiliran. Motiv paunovog pera niže se arhivoltama svih triju središnjih portala a potom se na drvenim dvokrilnim vratima nastavlja u stiliziranom obliku okova od kovanog željeza. Iznad portala nalazi se niz prstenastih stupnjevito raspoređenih polja, tri iznad krajnjih i pet iznad središnjeg portala. Ovi motivi obrubljeni su crvenom profiliranom opekom, a površina im je prekrivena reljefnim motivima od terakote u obliku srca iz kojega izrastaju vitice tulipana ili listovi palmeta. Na portalni dio pročelja sa svake strane nastavlja se po jedna polukružna apside. Ovaj dio prizemlja završava s po jednim prozorom na svakom krajnjem tornju. Prozori su uokvireni ukrasnom opekom. Gornju polovinu pročelja zauzima pomalo neuobičajena rozeta koja je obuhvaćena lepezastim okvirom od crvene opeke s terakotnom dekoracijom. Na zabatu se, u trokutnom rasporedu, nalaze još samo tri kružna otvora s Davidovim zvijezdama. Zabat je obrubljen lisnatim formama u terakoti, a njegova najviša točka naglašena je uobičajenim židovskim simbolom – pločicama s deset zapovijedi izrađenima od crvenoga mramora. U visini srednjeg zabata

⁷⁶ Usp. Martinović Cvijin, „Sinagoga“, str. 34.

⁷⁷ *Ibid.*, str. 36.

završavaju se i dva krajnja tornja s dvostrukom kupolom postavljenom na visoki tambur. Donja kalota ovih kupola prekrivena je glaziranim crijepom proizvedenim u pečuškoj tvornici Zsolnay, kao uostalom i svi ukrasni elementi od terakote. Gornja kalota prekrivena je bakarnim limom i završava Davidovom zvijezdom. Poviše prednjeg narteksa i zadnjeg ulaza, kao i iznad dva bočna ulaza, može se primijetiti krovšte iz kojega izrasta masivna i dominirajuća središnja kupola. Ona je postavljena na osmerokutni tambur stranica otvorenih prozorima s cvjetnim vitrajima. Na tambur se naslanja donji dio osmerokutne kupole također pokriven glaziranim crijepom, a njezin gornji dio prekriven je bakrenim limom i završen lanternom s Davidovom zvijezdom na vrhu.

Ostala pročelja oblikovana su po sličnom obrascu i razlikuju se u raskoši arhitektonskih detalja. Dok su portali na glavnom pročelju izvučeni u odnosu na njegovu liniju, na ostalim pročeljima nalaze se u ravnini zida i nemaju dekorativnih detalja poput atike koja prati oblike portala glavnoga pročelja.

Slika 32. Unutrašnjost sinagoge s pogledom prema aron ha-kodešu

Florealna dekoracija u vidu paunovog pera, stilizirane ruže ili ljiljana, povezana izvijenim viticama i kopljastim lisnatim formama prenesena je s pročelja i u unutrašnjost objekta. Dok je na fasadama primijenjena terakota, u interijeru zgrade dekoracija se sastoji od

vitraja⁷⁸ i zidnog oslika koji je danas mjestimice oštećen. Prozorski vitraji nose središnji motiv plave ruže s crvenim središtem iz koje se zrakasto izvijaju vitice. Cvjetna ornamentika vitraja nastavlja se i na zidnim plohamu unutrašnjosti, po rubnim zonama zidova, oko arkada koje stvaraju čelični stupovi i oko galerije. Florealna ornamentacija kupolnog prostora ograničena je na rubne površine oko prozorskih otvora i rebra kupole u čijem se vrhu spaja u središnji zrakasti motiv. Odavde se u središte sinagoge spuštao luster od kovanog željeza.⁷⁹ Oltarni prostor flankiraju dva stojeća sedmokraka svijećnjaka od kovanog željeza. Drvene klupe za sjedenje izrezbarene su motivima u skladu sa zidnim ukrasima.⁸⁰

Treba spomenuti da se uz sinagogu nalazi i zgrada obredne klaonice koja zajedno sa zgradom židovske općine u susjednoj ulici čini zaokruženu cjelinu. Obredna klaonica građena je istodobno sa sinagogom. To je mala građevina pravokutnog tlocrta u dvorištu sinagoge. Središnji dio objekta zauzima prostor klaonice, oko kojega se nalaze dvije manje sobe. Arhitektonski omotač zgrade komplementaran je sinagogi pa je tako njezina fasada opremljena trolisnim zabatom s ukrasima od terakote.⁸¹

Analizom prostora sinagoge stvorenoga zidnim omotačem može se uvidjeti htijenje projekatanta da sinagoga, uz dozu monumentalnosti, postiže i dojam intimnosti kao i da svojim oblikovnim rješenjem simbolički podsjeća na formu šatora. Ona ujedno predstavlja iskazivanje određenoga stava u odnosu na pitanje integracije židovske zajednice u mađarsku naciju te predstavlja pokušaj spajanja mađarskog nacionalnog stila s orijentalnim oblicima.⁸²

⁷⁸ Vitraji su izrađeni u budimpeštanskoj radionici Mikse Rótha (Mađar, „Razvoj grada i njegova arhitektura“, str. 30.).

⁷⁹ Početkom 21. stoljeća, postavljen je novi luster.

⁸⁰ Usp. Martinović Cvijin, „Sinagoga“, str. 37-40.

⁸¹ *Ibid.*, str. 40.

⁸² Usp. Anthony Alofsin, *When Buildings Speak: Architecture as Language in the Habsburg Empire and Its Aftermath, 1867-1933*, str. 150-152.

Slika 33. Pogled na kupolu iz unutrašnjosti

4.1.2. Palača Raichle

Palača Ferenc Raichlea najraskošniji je secesijski stambeni objekt u Subotici koji je arhitekt projektirao kao svoju obiteljsku kuću. Smještena u blizini središta grada, njezino pročelje okrenuto je prema zgradi željezničkog kolodvora, i čini vrhunac niza historicističkih i secesijskih palača u današnjoj ulici Đure Đakovića i na rubovima parka Marije Terezije (koji danas nosi naziv upravo po Raichleu).

Ferenc Raichle tijekom studija u Budimpešti upoznaje se s nastojanjima novijeg naraštaja arhitekata, posebice Ödöna Lechnera, k stvaranju tzv. mađarskog nacionalnog stila. Iako u samim počecima svoje karijere primjenjuje neorenesansu i neobarok, krajem stoljeća u svojim projektima okreće se postupno oblikovnom jeziku mađarske varijante secesije.

Slika 34. Razglednica s Raichleovom palačom u pozadini, cca 1905.

Raichle dolazi u Suboticu 1896. godine, kada projektira novu zgradu gimnazije i već spomenutu zgradu Pučke kasine. Ovim projektima stiče reputaciju u novoj sredini i stoga ostaje u Subotici gdje se potom ženi Irenom Taussig, kćeri veleposjednika i trgovca Vilmosa Taussiga. Materijalno situiran, Raichle kupuje zemljište na ekskluzivnom mjestu, u novouređenom parku nasuprot željezničkog kolodvora.⁸³ Ondje je planirao izgraditi dvije zgrade, najamnu palaču i palaču za svoju obitelj u koju je smjestio i svoj projektantski ured. Raichle 19.1.1903. godine gradskom inženjerskom uredu predaje molbu za dobivanje građevinske dozvole skupa s projektom.⁸⁴ Nakon početnih problema oko dobivanja dozvole i promjene prvobitnih nacрта pročelja, dobiva dozvolu i u veljači iste godine započinju radovi koje izvodi i nadzire arhitekt Adolf Valy. Prvi projekt za obiteljsku palaču nalikovao je njegovim projektima za dvije najamne kuće u ulici Vase Stajića. Inženjerski ured odbija projekt kao neadekvatan za tako reprezentativnu lokaciju te je Raichle morao preraditi projekt.⁸⁵ Zahvaljujući tome, Subotica je dobila objekt iznimne vrijednosti. Neposredno uz svoju obiteljsku kuću, Raichle gradi i palaču namijenjenu izdavanju u najam. Originalni projekti nisu sačuvani u Istorijском arhivu Subotice, ali je objekt najvećim dijelom sačuvan u izvornom stanju, što se može zaključiti na osnovu sačuvanih razglednica iz vremena dovršetka izgradnje.⁸⁶ Kata Martinović Cvijin ističe: „ (...) najverovatnije zbog bogate opreme i mnogobrojnih keramičkih ukrasa gradnja zgrade dosta (se) odužila i trajala je dve

⁸³ Usp. Martinović Cvijin, „Subotički opus Ferenc J. Rajhla“, str. 89.

⁸⁴ *Ibid.*, str. 91.

⁸⁵ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 88.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 88.

godine; krajem 1904. godine Raichle se s porodicom useljava u kuću u kojoj će živeti jedva četiri godine, s obzirom na to da će zbog proglašenog bankrota 1908. morati predati palate poveriocima.⁸⁷

Tlocrtna dispozicija je pravokutnog oblika i uvjetovana parcelom na kojoj se palača nalazi. Pročelje, koncepcijski podređeno reprezentativnom portalu iatici, postavljeno je na niski kameni sokl. Portal je smješten u veliku lođu središnjeg dijela pročelja koja se proteže do visine prvoga kata. Široki luk uokviruje ulazni dio i ukrašen je stiliziranim nizom terakotnih ukrasa u obliku srca. Forma stiliziranog srca ponavlja se kao *leitmotiv* i na ogradi balkona od kovanog željeza i ulaznim vratima. Ispred portala nalaze se dva stupa obložena Zsolnay keramikom, koji nose lođu prvoga kata i flankirajuće balkone. Zidno platno bočnih dijelova pročelja rastvoreno je s tri bifore u prizemlju i na katu. Prozori su pravokutni ali sa zaobljenim rubovima u gornjoj trećini. Prozori prvoga kata neposredno uz portal oblikovani su poput tzv. „kibic-fenstera“, odnosno poligonalnih erкера izvedenih u drvu, kao reminiscencija na tradicijsku erdeljsku arhitekturu. U osi ovih erкера, iznad atike, kao vertikalni akcenti, postavljeni su zbijeni tornjići rastvoreni jednim ovalnim prozorom. Pročelje je dodatno dinamizirano keramički obloženim vijencem koji prati liniju peterostruko zalomljene atike iznad portalnog dijela koja završava obiteljskim grbom također izvedenim od keramike. Neposredno ispod, fasadno platno rastvoreno je secesijskom biforom koju flankira zgrafito dekoracija u vidu stiliziranih florealnih motiva. Balkoni te mnogobrojni detalji pročelja ukrašeni su mozaicima izvedenim od skupocjenog muranskog stakla oplemenjenog zlatnim detaljima. Krovnište je pokriveno glaziranim crijepom koji formira geometrijsku dekoraciju. Krovni prozori su također ukrašeni keramičkim cvjetovima.

Palača je prema funkciji bila podijeljena na dvije razine s različitim namjenama: prizemlje je bilo namijenjeno smještaju arhitektonskog ureda, smještaju posluge i ekonomskim prostorijama, dok je obitelj Raichle koristila prostorije na katu što je standardno rješenje preuzeto iz historicističke morfologije.⁸⁸ Od dekorativnih elemenata pročelja treba spomenuti i keramičke maske smještene na najnižim točkama vijenca, što je motiv koji povezuje gotovo sve Raichleove projekte. Raskošna pročelja mogu se promatrati i kroz prizmu Raichleovog poznavanja neobaroka, stila koji je već primijenio pri projektiranju zgrade Pučke kasine, ali isto tako treba istaći i „gaudijeovski“ način rasporeda volumena i dekoracije i neosporan utjecaj Lechnerovih projekata.

⁸⁷ Usp. Martinović Cvijin, „Subotički opus Ferenc J. Rajhla“, str. 99.

⁸⁸ Usp. Martinović Cvijin, „Subotički opus Ferenc J. Rajhla“, str. 93.

Slika 35. Pročelje obiteljske palače (desno) i najamne palače Raichle (lijevo)

Raichleova palača značajan je spomenik secesije u Subotici i primjer je totalnog umjetničkog djela. Raichle je autor cjelokupnoga projekta, kao i svih dekorativnih elemenata za koje je izradio nacрте. Posebnu pozornost posvetio je unutrašnjem uređenju, mobilijaru i opremi, pa su se tako u kući mogle naći slike poznatih umjetnika (npr. Ferenc Eisenhuta), orijentalni sagovi i predmeti donijeti sa brojnih Raichleovih putovanja diljem Europe i Orijenta.⁸⁹ Njegova obiteljska palača također svjedoči o snazi tadašnje građanske klase u usponu. Već je spomenuto da je Raichle nakon svega četiri godine morao proglasiti bankrot uslijed lošeg poslovanja i manjka narudžbi, te se s obitelji preselio u obližnji Segedin. Skupocjeni namještaj i umjetnine su vremenom rasprodani i izgubljeni.⁹⁰ U razdoblju 2003. - 2005. godine izvedena je temeljita obnova zgrade.⁹¹ Danas je u palači smještena Moderna galerija Likovni susret.

⁸⁹ *Ibid.*, str. 99.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 99.

⁹¹ Usp. Olga Šram, „Spašavanje Rajhlove palate“, u: *Rukovet 4-5-6*, Subotica, 2005. str. 1-13.

4.1.3. Raichleova najamna palača

Najamna palača Ferenc Raichlea građena je tijekom 1903.-1904. godine i smještena je neposredno uz Raichleovu obiteljsku palaču na koju se prislanja s južne strane i vizualno čini jedinstvenu cjelinu. Najamna palača manja je od obiteljske ali također ima reprezentativno pročelje, bogato dekorirano secesijskim ornamentima. U prizemlju palače nalaze se poslovni prostori, dok je katni dio namijenjen stanovanju.⁹²

Slika 36. *Kompjutorski crtež pročelja*

Tlocrt je palače, uvjetovan parcelom na kojoj se nalazi, pravokutnog oblika. Pročelje je asimetrično koncipirano s jednim bočnim rizaltnim istakom u koji je smješten ulazni portal. Rizalit je nešto viši od ostatka pročelja zahvaljujući valovitoj atici. Horizontalna artikulacija pročelja određena je raščlambom zidne mase s pet otvora.⁹³ U prizemnom pojasu postavljenom na visokom soklu, nakon portala slijede četiri pravokutna izloga koji svojim oblikovnim rješenjem ponavljaju forme prozora s obiteljske palače: u središnjem dijelu smještena su dva manja izloga različite širine koji su flankirani s dva veća otvora jednake veličine.

⁹² Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 86.

⁹³ *Ibid.*, str. 86.

Slika 37. Današnji izgled pročelja palače

Prizemlje je spojeno s gornjom etažom putem reljefnih polja ukrašenih *stucco* dekoracijom u osi prozorskih otvora prvog kata te zajedničkim okvirom otvora donje i gornje etaže koja je pak nešto drukčije raščlanjena. Prozori na rizalitnom dijelu polukružno su završeni, a na središnjem dijelu nalazi se nešto širi prozor kraj kojega su dva para manjih prozora. Završni dio pročelja ispunjen je valovitim i širokim reljefnim pojasom *stucco* dekoracije koja se ponavlja na atici rizalitnog dijela te završava manjim prozorom s vitrajem i čini cjelinu s prozorom prvog kata. Atika je ukrašena valovitim vijencem. Rizalit je dodatno naglašen završnim akcentom - ukrasnom fijalom. Krovnište se vizualno i konstrukcijski nadovezuje na krovnište obiteljske palače, primijenjeni su isti materijali, glazirani crijep i sljemenici iz pečuške tvornice Zsolnay s istom dekorativnom shemom.⁹⁴ Mansardni prozori krovništa posljedica su obnove palače iz 2004. godine.⁹⁵ Dvorišno pročelje skromnije je obrade, ali usklađeno s onim obiteljske palače.

Glede dekoracije, treba istaknuti i žbukane okvire portala i prozora gornje etaže s cvjetnim motivima, polustupove koji flankiraju i razdjeljuju prozore na katu, te drvene vratnice, prozore i izloge.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 87.

⁹⁵ Usp. Šram, „Spašavanje Rajhlove palate“, str. 1-13.

4.1.4. Najamna palača Salamona Sonnenberga

Reprezentativna dvokatna palača nalazi se u bloku s nizom objekata u današnjoj ulici Đure Đakovića u neposrednoj blizini željezničkog kolodvora. Salamon Sonnenberg, krojač i trgovac odijelima, odlučuje se na podizanje luksuzne dvokatne najamne palače na slobodnoj parceli i 1909. godine podnosi molbu za njezinu izgradnju po projektu Isidora Strassburgera.⁹⁶ Izgradnja je započeta i dovršena iduće godine.⁹⁷

Slika 38. Pročelje palače Sonnenberg

Simetriju izvedenog pravokutnog pročelja remeti jedino bočno postavljene portal. Prizemlje je postavljeno na soklu s podrumskim otvorima. Vertikalna koncepcija pročelja određena je formiranjem plitkog središnjeg rizalita s erkerom. Erker povezuje gornje dvije etaže i rastvoren je pravokutnim otvorima, središnjim dvokrilnim prozorom kojeg flankiraju dva uža prozora. Između prozora prvog i drugoga kata nalaze se dekorativna polja s motivima karakterističnim za mađarski narodni vez. Nadalje, prozori su vizualno povezani u cjelinu putem pravokutnog okvira također ukrašenog ornamentima od pirogranita. Rizalit završava

⁹⁶ O arhitektu nije dostupno više podataka.

⁹⁷ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 123.

atikom čije konture su donekle inspirirane baroknim oblicima. Susjedna polja pročelja ponavljaju oblikovno rješenje erkera.⁹⁸ Krovište je rastvoreno mansardnim prozorima te pokriveno glaziranim crijepom. Sonnenbergovu najamnu palaču može se valorizirati kao još jedan primjer mađarske varijante secesije, ali uz dozu stanovite pročišćenosti stila, s obzirom na vrijeme izgradnje, te vjerojatni bečki utjecaj posvjedočen pravilnim linijama i smirenom artikulacijom pročelja.

4.1.5. Palača Štedionice Subotice i okoline d.d.

Palača Štedionice Subotice i okoline d.d.⁹⁹ na adresi Korzo br. 4 druga je velika narudžba arhitektonskom tandemu Komor-Jakab u Subotici.

Subotički poduzetnici 1905. godine osnovali su banku koja zahvaljujući dobrom poslovanju ubrzano akumulira veliki kapital. Stoga se upravni odbor banke odlučuje na gradnju palače za svoje potrebe, a uz osnovnu namjenu poslovanja, u nju se smještaju i restoran i dva stana kako bi se što bolje iskoristila pozicija na glavnom gradskom šetalištu i time stvorio vrijedan poslovni prostor. Za ovaj posao angažiran je navedeni dvojac arhitekata iz Budimpešte, dok su poslovi izgradnje i nadzora povjereni Titusu Mačkoviću. Palača je dovršena 1907. godine i predstavlja još jedan doprinos secesijskom korpusu grada.¹⁰⁰

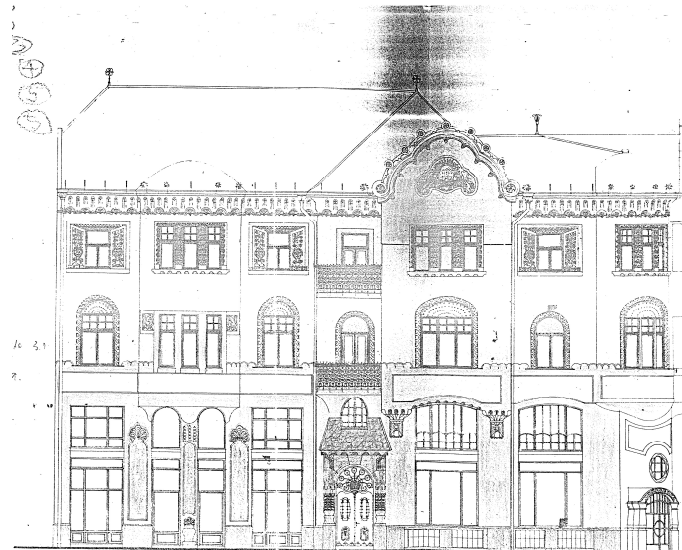
Zgrada Štedionice smještena je na ugaonoj parceli, tako izlazeći i na sporednu ulicu, iza Narodnog kazališta. Dvokatni objekt ima tlocrtnu osnovu u obliku obrnutog slova L s malim unutarnjim dvorištem. Arhitekti pročelja koncipiraju kao jedinstvenu zidnu površinu koja neprekinuto teče cijelom dužinom građevine. Ugaoni erker povezuje glavno i bočno pročelje u jedinstvenu cjelinu. Ispod njega smješten je glavni portal, na sjevernom pročelju nalazi se ulaz za stanare, dok se kolskom ulazu pristupa iz bočne ulice. Kompozicijom pročelja dominiraju valovite linije krovnog vijenca, erkera i atika što doprinosi razigranosti volumena.¹⁰¹

⁹⁸ *Ibid.*, str. 123.

⁹⁹ Nekoliko desetljeća u zgradi je bila smještena turistička agencija „Putnik“ te se palača i danas tako kolokvijalno naziva. Nedavno je zgrada postala sjedištem bankovne filijale *Piraeus Bank*.

¹⁰⁰ Usp. Kata Martinović Cvijin, „Subotički opus Komora i Jakaba“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotica-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002. str. 39-40.

¹⁰¹ *Ibid.*, str. 41.

Slika 39. Crtež glavnoga pročelja

Glavni elementi arhitektonske raščlambe svakako su dominantni erkeri, po dva na pročelju sa strane Korza i dva na bočnom pročelju i jedan na uglu objekta. Pravokutni erkeri počivaju na konzolama u obliku uokvirenih ženskih poprsja, dok se u zoni krovništva završavaju trolisnim zabatom dekoriranim košnicom u plitkom reljefu. Zaobljeni erkeri počivaju na istacima bez dekoracije, a završavaju plitkom kupolom prekrivenom limom. Visoko prizemlje, u kome su smještene prostorije banke, rastvoreno je velikim pravokutnim otvorima. Nakon prizemlja slijedi polukat a potom dva kata gdje su smješteni stanovi, dok je restoran bio smješten u podrumu.

Na pročeljima se nalazi cijeli repertoar narodnih motiva. Ornamenti se nalaze uglavnom na rubnim dijelovima pročelja. Sva vrata i prozori obrubljeni su dekorativnim elementima od keramike ili kamena. Cijelom dužinom zgrade proteže se potkrovni vijenac ukrašen cvjetnom dekoracijom od Zsolnay keramike u žutoj, crvenoj i plavoj boji.¹⁰²

¹⁰² *Ibid.*, str. 42

Slika 40. Pročelje, ugaoni erker i glavni ulaz

Glavni ulaz nije sačuvao izvorni izgled (kameni okvir portala dodan je naknadno, tijekom 1960-ih), no portal sjevernog pročelja jest. On je flankiran s dva kamena polustupa prekrivena ornamentikom vinove loze koja se na gornjim rubovima pretvara u paunovo pero. Iznad drvenih vratnica smještena je košnica izrađena od kovanog željeza iz koje izrastaju paunova pera. Prozorima prvog i drugog kata u osi ulaza na sjevernom pročelju dodani su balkoni od kovanog željeza što je ponovljeno i na bočnom pročelju.¹⁰³ Bogatim koloritom i raskošnom ornamentikom palača se izdvaja i parira reprezentativnom nizu historicističkih palača na glavnoj gradskoj ulici.

Slika 41. Košnica od kovanog željeza iznad ulaznih vrata glavnog pročelja

¹⁰³ *Ibid.*, str. 43.

4.1.6. Stambeno-najamna palača Mikse Dömötöra

Objekt u kome je danas smješten Gradski muzej Subotice, izgrađen je 1906. godine na osnovu projekta budimpeštanskih arhitekata - braće Vágó, Józsefa i Lászla.¹⁰⁴ Zgrada je projektirana kao dom liječnika i poduzetnika Mikse Dömötöra i istovremeno namijenjena izdavanju poslovnog prostora u najam.¹⁰⁵ Smještena je preko puta sinagoge.

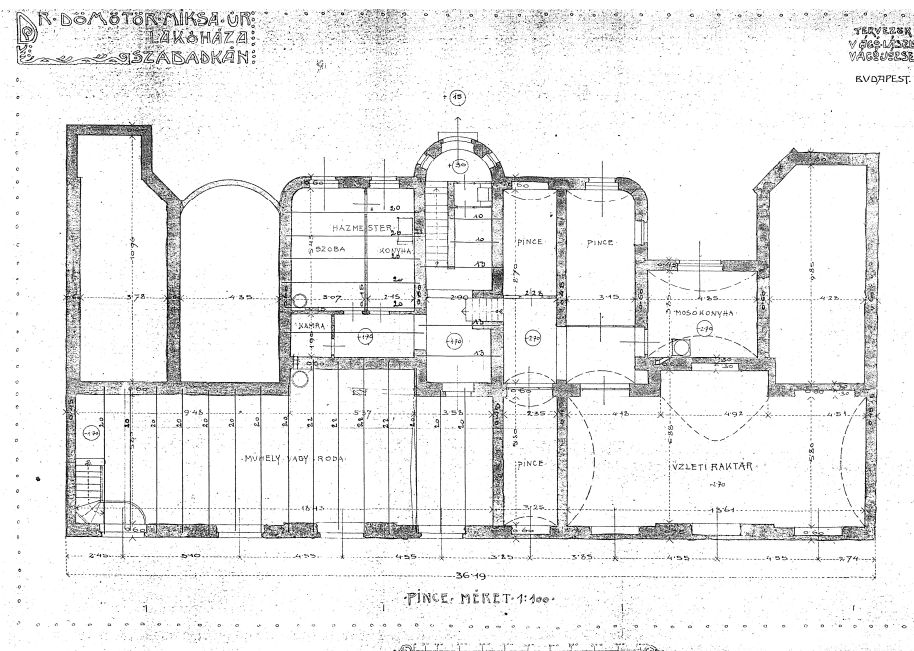
Slika 42. Glavno pročelje palače Dömötör

Tlocrna dispozicija odlikuje se zbijenošću volumena, projektanti formiraju čvrsti kubus. Pročelje zgrade projektirano je u mađarskoj varijanti s primjetnim utjecajima i bečke secesije. Odlikuje se naglašenim koloritom: dominiraju ljubičasta boja prizemnog pojasa i dekorativnih elemenata na erkerima u kombinaciji sa žutom bojom zidnog platna i zelenih prozorskih okvira. Portal je smješten u središnji dio pročelja, blago je uvučen i lučno naglašen. S njegove desne strane nalazile su se dvije trgovine a iza njih tiskara. Lijevo od

¹⁰⁴ József Vágó (Oradea, 1877. - Salies-de-Béarn, 1947.) diplomirao je 1900. godine na Tehničkom sveučilištu u Budimpešti, a potom nekoliko godina radi u arhitektonskom studiju Ödöna Lechnera. Važnija djela su mu palača Gutenberg (1907.) i zgrada Árkád Bazára (1909.) u Budimpešti koje projektira skupa sa svojim bratom Lászlom (Oradea 1875. - Budimpešta, 1933.). Lászlo Vágó 1897. godine završava studij na Tehničkom sveučilištu u Budimpešti. 1902. godine braća Vago otvaraju arhitektonski ured i surađuju sve do 1911. godine (http://www.budapestarchitect.com/text/architecten/vagolaszlo_en.php#.UWWT1jflvLk).

¹⁰⁵ Usp. Mirko Grlica, „O zgradi muzeja“, (http://www.gradskimuzej.subotica.rs/?page_id=473).

ulaza smješten je raskošni peterosobni stan vlasnika i ordinacija. Na katu su bila dva stana namijenjena izdavanju.¹⁰⁶

Slika 43. Tlocrt prizemlja palače Dömötör

Dekorativni „potpis“¹⁰⁷ braće Vágó, dvije ptice okrenute jedna drugoj, primijenjen je i na ovoj zgradi, i to na ogradi od kovanog željeza koja ukrašava balkone a potom i na ukrasnim medaljonima erkera.¹⁰⁸ Ovaj motiv, danas neformalni simbol muzeja, ponovljen je i na staklima ulaznih vrata. Primijenjen je i uobičajeni dekorativni element mađarske secesije, motiv srca, koji tako korespondira sa srcima na željeznoj ogradi Sinagoge.

Doktor Dömötör je nakon samo četiri godine prodao palaču Subotičkom trgovačkom i kreditnom zavodu. Nakon Prvoga svjetskoga rata, preciznije 1925. godine, zgrada postaje vlasništvo tiskare Minerva sve do 2008. godine kada je provedena temeljita obnova objekta u koji se tada useljava Gradski muzej Subotice.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 158.

¹⁰⁷ Braća Vágó često su u svojim projektima koristili motiv stiliziranih ptica pri dekoraciji pročelja.

¹⁰⁸ *Ibid.*, str. 159.

¹⁰⁹ Usp. Grlica, „O zgradi muzeja“.

4.1.7. Kuća Bernáta Weiszbergera

Zlatar Bernát Weiszberger 1908. godine podnosi molbu gradskim vlastima za izgradnju prizemne kuće u neposrednoj blizini sinagoge. Autor projekta je Lipot Balogh.¹¹⁰ Tlocrt kuće u obliku slova L, često je korišten pri gradnji reprezentativnih prizemnih kuća u Subotici.¹¹¹

Slika 44. Pročelje kuće Weiszberger

Izvedeno pročelje izdvaja se svojom osebujnom dekoracijom. Pročelje je rastvoreno s četiri prozorska otvora, od kojih se dva središnja nalaze jedan do drugoga a razmak u odnosu na krajnje prozore ispunjen je dekorativnom palmetom cvijeta tulipana. Želja naručitelja da pročelje njegove kuće bude u skladu s obližnjom zgradom sinagoge vidljiva je u načinu ukrašavanja.¹¹² Projektant Balogh primijenio je motive identične onima na željeznoj ogradi sinagoge: srca i tulipani od pirogranita¹¹³ krase lunete iznad prozora, potom nadvratnik podrumskog ulaza, a čine i osnovu plitke valovite dekoracije koja se proteže duž cijele fasade,

¹¹⁰ Inženjer Lipót Balogh u Subotici početkom 20. stoljeća projektira uglavnom prizemne kuće srednjega sloja stanovništva. Nije dostupno više podataka.

¹¹¹ Usp. Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 269.

¹¹² *Ibid.*, str. 270.

¹¹³ Radi se o tipu keramike koju odlikuje velika otpornost na atmosferilije. Proizvodi se u pečuškoj tvornici keramike Zsolnay.

do potkrovnog vijenca te uokviruje ulazna vrata. Pročelje je asimetrično s obzirom na to da je veliki kolno-pješački ulaz postavljen na lijevom rubu. Prozorski okviri su valoviti i neprekinuti čime se vizualno povezuju u jednu cjelinu. Gornji dio pročelja završava svojevrsnim vijencem ponovo ukrašenim srcolikim motivima.

Upotrijebljena dekoracija svjedoči o Weissbergerovu osobnom bogatstvu, ali isto tako i o prihvaćanju novih stremljenja u arhitekturi od strane srednjeg sloja građanstva u Subotici.

4.1.8. Gradska kuća

Gradska kuća u Subotici primjer je sinteze arhitekture i umjetničkog obrta, usklađivanja razigranih volumena i čipkastih krovišta, interijera ukrašenih rezbarenim drvetom, metalnim okvirima i keramikom, kovanim željezom i vitrajima.

Nova gradska kuća izgrađena je u relativno kratkom razdoblju, tijekom dvije godine, dok je za ukrašavanje i opremanje gotovog objekta bilo potrebno još isto toliko. To nam jasno svjedoči da je dekoracija najvažnije zgrade Subotice bila jednako važna kao i samo podizanje objekta. Upravo to je rezultat secesijske težnje stvaranju totalnog umjetničkog djela (*Gesamtkunstwerka*) pri čemu se jednaka pažnja posvećuje svim aspektima građevine – kako funkciji tako i njezinom izgledu, odnosno cjelokupnom dojmu koji ona ostavlja na promatrača.¹¹⁴ Izgradnjom gradske kuće Subotica je dobila suvremeni administrativno-trgovački kompleks koji je omogućavao centralizaciju gradske uprave i gradskih službi na jednome mjestu povećavajući time njihovu učinkovitost. Također, objedinjena gradska administracija istodobno se mogla samoizdržavati prihodima od izdavanja lokala u prizemlju namijenjenih trgovini i ugostiteljstvu. Gradska kuća prvi je zaštićeni secesijski objekt na području Vojvodine – spomenikom kulture proglašena je 1967. godine.¹¹⁵ U više navrata obavljani su na njoj konzervatorski radovi: glavno pročelje obnavljano je 1986. a velika vijećnica 1991. godine.

¹¹⁴ Usp. Bela Duranci, „Osamdeset i pet godina Gradske kuće“ u: *Rukovet br. 4-5-6*, (1998). str. 13.

¹¹⁵ *Ibid.*, str. 15.

Slika 45. Stara razglednica s izgledom druge gradske kuće

Stariji objekt gradske kuće,¹¹⁶ izgrađen 1828. godine u maniri baroknog klasicizma, bio je prilično oronuo i nije više mogao zadovoljavati sve potrebe brzo rastuće gradske administracije prvog desetljeća 20. stoljeća.¹¹⁷ Inicijator izgradnje novoga zdanja bio je tadašnji gradonačelnik Károly Biró (1864.-1952.) koji je novom monumentalnom građevinom želio iskazati rastuću građansku svijest, novostečenu sigurnost građanske klase i obilježiti trenutak najvećeg prosperiteta grada u njegovoj povijesti odnosno izrastanja Subotice u jedan od najvećih gradova mađarskog dijela Dvojne Monarhije.¹¹⁸ Financijska osnova za izgradnju ostvarena je domišljato, prodajom pjeskovitog zemljišta u okolini grada čime je stvoren fond koji će služiti prvenstveno kapitalnim investicijama gradskih vlasti (nalik bečkom rješenju za izgradnju Ringa).¹¹⁹ Na gradonačelnikov prijedlog gradski senat 31.08.1905. donosi odluku o prodaji zemlje.¹²⁰ Ovim putem prikupljeno je dovoljno novca (500.000 kruna) za izgradnju potpuno novog objekta.¹²¹

¹¹⁶ Bila je to druga po redu subotička gradska kuća. Podignuta je na mjestu prve gradske kuće iz 1751. godine. Izložba posvećena upravo ovim zdanjima održana je 2010. godine u Subotici pod nazivom „Subotičke gradske kuće“.

¹¹⁷ Usp. Martinović Cvijin, *Subotički opus Komora i Jakaba*, str. 45.

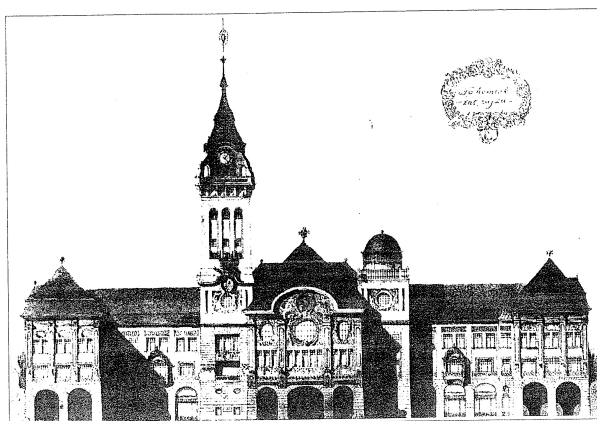
¹¹⁸ *Ibid.*, str. 45.

¹¹⁹ Usp. Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća, politika i kultura*, Antibarbarus, Zagreb, 1997. str. 64.

¹²⁰ Usp. Goran Martinović, „Arhitektura Gradske kuće u Subotici“, u: *Rukovet br. 4*, Subotica, 1987. str. 367.

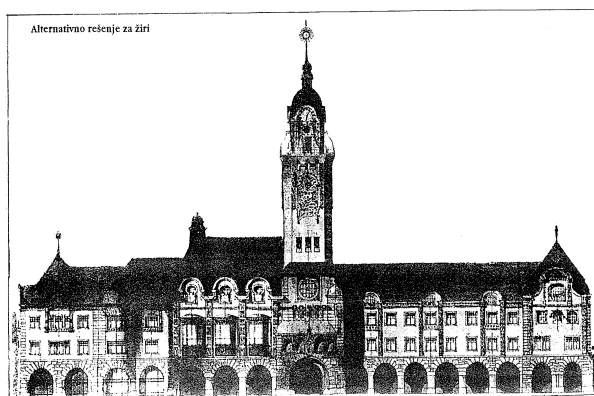
¹²¹ Usp. Gordana Prčić Vujnović (ur.), *Gradska kuća Subotica 1912.-2012.*, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica, 2012. str. 30.

Lokalna oporba protivila se rušenju stare zgrade te je zatražila objavu dvojakog natječaja - za adaptaciju postojeće i za izgradnju nove građevine - što je i učinjeno. Gradski senat je 30. 08. 1906. godine raspisao natječaj s rokom za predaju do kraja godine. Pravo sudjelovanja imali su samo arhitekti mađarske nacionalnosti, što objašnjava izostanak Titusa Mačkovića.¹²² Natječaj je predviđao izgradnju građevine u „baroknom stilu“. Ova anakronost, kao što je već spomenuto, posljedica je povijesne memorije građana Subotice na razdoblje vladavine carice Marije Terezije,¹²³ kao i korištenjem neobaroka u gradnji javnih zgrada u razdoblju kasnoga historicizma.

Prvobitni, barokni projekt Gradske kuće koji je žiri nagradio prvom nagradom

24

26

Slika 46. Prvotni neobarokni projekt pročelja Komora i Jakaba (gore); alternativno rješenje (dolje)

¹²² *Ibid.*, str. 57.

¹²³ Subotica 1779. godine dobiva status slobodnog kraljevskog grada što označuje početak razvitka malenog trgovišta u značajniji tranzitni gradić.

Početak 1907. godine između deset pristiglih radova prvu nagradu dobiva projekt sa šifrom „Pod tornjem“¹²⁴ budimpeštanskih arhitekata Marcella Komora i Dezsóa Jakaba. Nagrađeni projekt doživio je niz značajnih promjena. Stilska preinaka projekta je nastala u vrlo kratkom roku, od kraja 1906. do početka sljedeće godine kada su napravljeni novi nacrti.¹²⁵ Naime, arhitekti su u međuvremenu uspjeli uvjeriti gradsko rukovodstvo da se najreprezentativniji objekt u gradu treba izgraditi u „modernom, mađarskom stilu“¹²⁶ odnosno mađarskoj varijanti secesije. Tijekom 1907. godine gradski senat čekao je na dozvolu ugarskog ministarstva unutarnjih poslova pa je izgradnja konačno započela tek u jesen 1908. godine. Kako bi se dobio potreban prostor za izgradnju objekta velikih dimenzija prethodno je srušen cijeli blok postojećih zgrada, uključujući staru gradsku kuću i nekoliko kasnobaroknih jednokatnica. Izvođači radova bili su poduzetnici Ferenc Nagy i Kladek Lukács s kojima su arhitekti surađivali još od izgradnje Sinagoge.¹²⁷ Izgradnja je dovršena 1910. te se potom nastavilo sa uređenjem unutrašnjosti sve do 12. 09. 1912. godine kada je objekt svečano otvoren. Ukupna dužina gradske kuće iznosi 105 metara, širina je 55m, prosječna visina 25m dok je visina glavnoga tornja 76m čime predstavlja najveću zgradu u Subotici sa 16.000m² korisne površine. Keramiku i crijep korištene za ukrašavanje objekta proizvela je tvornica Zsolnay iz Pečuha.

U konstruktivnom pogledu gradska kuća ne donosi značajnije novine poput onih primijenjenih u izgradnji sinagoge, ali zato „njezina arhitektonska koncepcija, izrada osnove, arhitektonskih i dekorativnih detalja, kao i funkcionalni raspored prostorija donosi novo shvatanje arhitekture“¹²⁸ u ovaj dio Monarhije. Na gradskoj kući arhitekti izrađuju tlocrt pravokutnog oblika. Promatranjem tlocrta možemo uočiti simetričan raspored prostorija. Asimetričnost glavnoga pročelja ostvarena je podizanjem dva nejednaka tornja uz središnji rizalit koji u sebi sadrži ulazni vestibul, svečano stubište i vijećnicu te ujedno dijeli objekt na dva jednaka dijela. Osnovni kubus transverzalno povezuju traktovi koji formiraju četiri atrija. Oni pak jasno pokazuju odmak od inspiracije barokom jer se ovakav tip građevina na ovim prostorima gradio na temelju tlocrtnih shema u obliku slova U, dakle kao jedinstvenih

¹²⁴ Članovi žirija bili su: gradonačelnik Karoly Biro, István Frankl, Gyula Váli (gradski arhitekt a potom i glavni nadzornik izgradnje), Gyula Szutrély, Lajos Dembicz, župan Sándor Purgly, Karlo Varga te arhitekti Samuel Pecz i János Schulek.

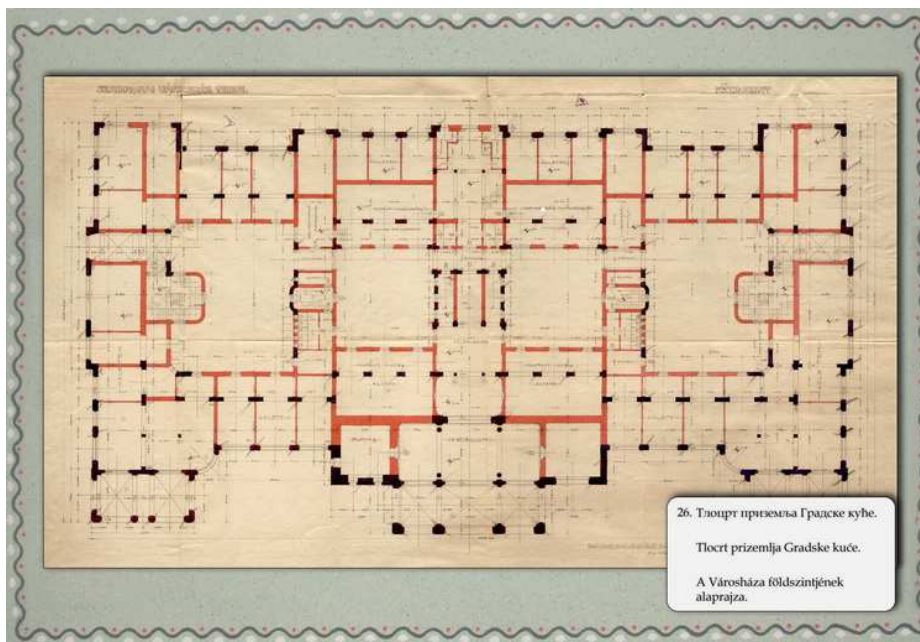
¹²⁵ Usp. Martinović, „Arhitektura Gradske kuće“, str. 370.

¹²⁶ Usp. Prčić Vujnović (ur.), *Gradska kuća*, str. 99.

¹²⁷ Usp. Martinović Cvijin, *Subotički opus Komora i Jakaba*, str. 47.

¹²⁸ *Ibid.*, str. 47.

korpusa, ili samo s jednim atrijem.¹²⁹ Upravo ovi transversalni traktovi su inovacije tlocrta, ali i logika funkcije. Naime, tamo su locirane stubišne vertikale i sanitarne prostorije, na idealnoj udaljenosti od reprezentativnih prostora ali i dovoljno blizu kako bi bili pristupačni. Istom logikom po unutrašnjem obujmu osnovnog korpusa, orijentiranog k atriju, neprekidno teče hodnik, što znači da su najvažnije prostorije orijentirane okolnim trgovima i ulicama čime dobivaju kvalitetno osvjetljenje.¹³⁰

Slika 47. Tlocrt prizemlja

Razmještaj funkcionalnih skupina administrativnog aparata gradske uprave vrlo je pregledan; kvalitetna horizontalna i vertikalna komunikacija omogućena je brojnim hodnicima, dizalom i stubištima.¹³¹ Goran Martinović u tekstu „Arhitektura Gradske kuće u Subotici“ ističe kako se „može (...) smatrati da je tlocrt subotičke gradske kuće inovativna varijanta tradicionalnog tipa. Funkcija se ne zanemaruje, čime ona dobija suskus modernog.“¹³²

U prizemnom pojasu reprezentativnog sjevernog pročelja dominiraju arkade izvučene ispred fasadnog platna središnjeg i bočnih rizalita. Arkade središnjeg rizalita vode prema vestibulu koji flankiraju manje prostorije u podnožjima dva tornja. Slično pročeljima

¹²⁹ Usp. Martinović, „Arhitektura Gradske kuće“, str. 376.

¹³⁰ *Ibid.*, str. 376.

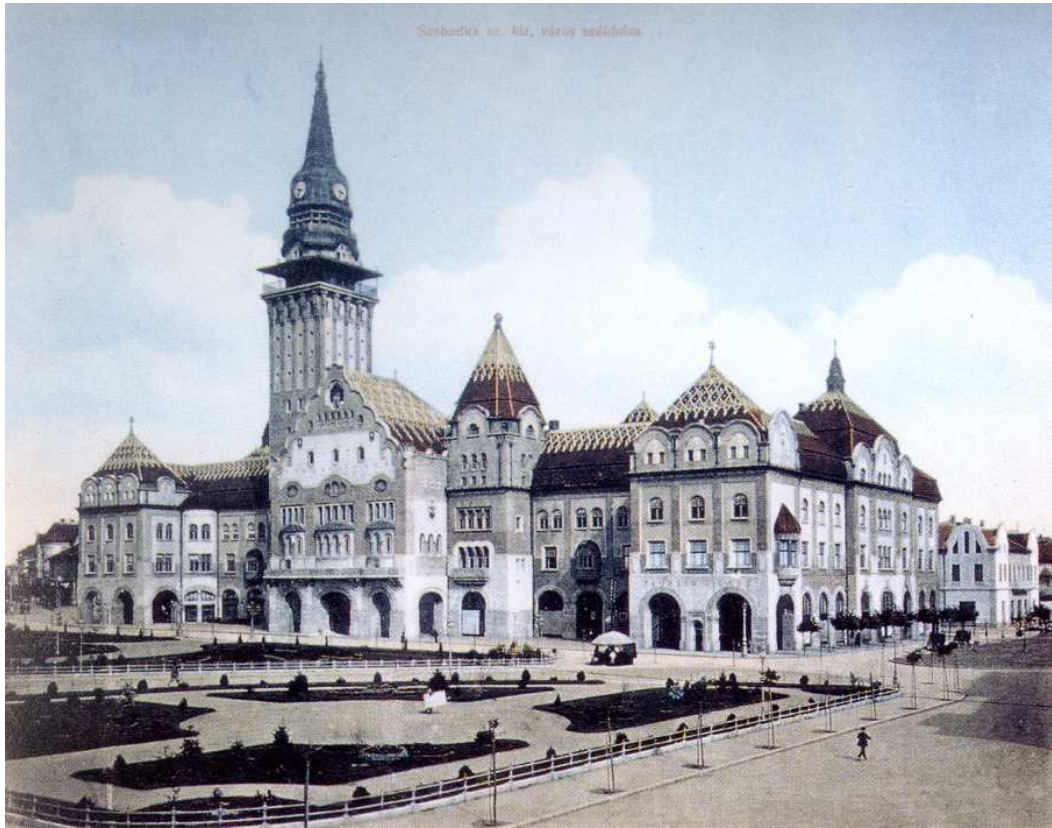
¹³¹ Usp. Duranci, „Osamdeset i pet godina Gradske kuće“, str. 13.

¹³² Usp. Martinović, „Arhitektura Gradske kuće“, str. 376.

sinagoge, na Grdskoj kući može se pratiti okomita i vodoravna artikulacija pojedinih cjelina. Tako cjelokupno prizemlje obuhvaća rustična obrada fasadnog platna. Sljedeću horizontalu pročelja čini prvi kat koji je naglašen balkonima i polukružnim erkerima.¹³³ Raspored masa započinje krajnjim ugaonim rizalitom koji ima tri trokrilna pravokutna prozora. Prijelaz između rizalitnog i uvučenog dijela fasade čini polukružni erker u kojem se također nalaze prozori, ovog puta dvokrilni i povezani jedinstvenim kamenim okvirom. Između njih je plitki polustup. Svi kameni dijelovi su izrađeni od pješčenjaka, koji je tokom rekonstrukcije sjevernog pročelja 1986. godine zamijenjen bihacitom.¹³⁴ Pročelje se dalje nastavlja uvučenim traktom koji nosi tri trodijelna prozora: dva pravokutnog oblika i jedan središnji smješten u polukružni kameni erker postavljen na četiri konzole. Arhivoltni luk prozora optočen je cvjetnim motivima uklesanim u kamen. Slijedi istureniji dio tornja na kojemu su postavljena tri polukružna prozora s balkonom. Balkonska ograda mekih linija izrađena je u kamenu a prozorski su okviri bogato dekorirani paralelnim prepletima vitica vinove loze. Prostor velike vijećnice iznad središnjih arkada naglašen je s tri velika erкера - središnji nosi četiri polukružna prozora dok bočni imaju po tri. Centralna prostorija svečane vijećnice zauzima visinu dva kata pa su iznad erкера smješteni i pravokutni otvori koji svojim donjim rubovima prate oblik lučnih kalota ponad svakog erкера. Na ovaj dio nadovezuje se kubus nižeg tornja s četiri prozora i kamenom ogradom balkona. Slijedi identičan niz prozora i erкера u nastavku pročelja.

¹³³ Usp. Martinović Cvijin, *Subotički opus Komora i Jakaba*, str. 49.

¹³⁴ Prizemlje građevine je obloženo trahitom. Ovim skupim kamenom obloženi su samo zidovi prizemlja sjevernog pročelja, dok su zbog uštede ostale fasade obložene umjetnim, tzv. patoi kamenom.

Slika 48. Razglednica s izgledom nove gradske kuće, cca 1914.

Drugi kat je raščlanjen samo nizom polukružnih prozora bez balkona ili erkera. Izuzetak čine prozori središnjeg rizalita i oba tornja koji su pravokutno zaključeni. Na krajnjim isturenim rizalitima smještena su tri prozora, na apsidalnom prijelazu po dva, a na uvučenom dijelu pročelja ukupno šest, razmještenih u tri grupe po dva prozora. Veći toranj u ovoj je etaži rastvoren s tri pravokutna prozora, dok ih na manjem tornju ima četiri. Iznad drugog kata počinje dvostrešno krovništvo podignuto iznad uvučenih dijelova pročelja dok se nad rizalitima izdižu trodijelne atike s piramidalnim krovijem. Niži toranj sjevernog pročelja završava u ravni trećega kata i zaključuje ga šesterokutna piramidalna kapa naglašena perforiranim željeznim kuglom sa zodijačkim simbolima. Kao i gornji dio ostalih krovija, kapa je dekorirana keramičkim sljemenicima i glaziranim crjepovima. Glavni toranj kvadratne osnove, podijeljen je na etažu do visine drugoga kata nakon čega slijedi korpus probijen nizom malih pravokutnih prozora. Zatim slijedi balkon ispod kojega se pružaju četiri okomite trake rastvorene trima okulusima, te dekoracijom u vidu kamenih konzola na kojima počiva ograda balkona. Iznad balkona-vidikovca uzdiže se nešto uža osnova koju pokriva osmerostrana kapa sa satom. Ona završava visokim izduženim završnim akcentom i

prekrivena je bakarnim limom. Dodatno je ukrašena rakovicama pri vrhu te ukrasom od kovanog željeza na koji je postavljen križ.¹³⁵

Istočno, zapadno i južno pročelje zadržavaju podjelu na tri vodoravna pojasa, ali s jednostavnijim oblikovanjem detalja. Njihova prizemlja definirana su arkadnim izlozima i ulazima u trgovine, dok su na prvom katu pravokutni a na drugom polukružni prozori. Na užim pročeljima – istočnom i zapadnom – oblikovanje je slično kao na glavnom pročelju: sastoji se od tri, u odnosu na ravan zida, nešto slabije naglašena rizalitna dijela.¹³⁶ Rizaliti uz glavno pročelje završavaju s po jednom trolisnom atikom, dok je srednji rizalit naglašen s tri trolisne atike i udvojenim mansardnim krovom sa svjetlarnikom prekrivenim bakarnim limom. Atike su prekrivene dekoracijom od Zsolnay keramike u vidu grba grada i datuma izgradnje.¹³⁷ Središnji rizaliti rastvoreni su drvenom kapijom s mrežom vegetabilne ornamentike na zastakljenim dijelovima. Kroz dijametralno postavljene ulaze te prolazom u smjeru istok-zapad povezuju se sva četiri atrija. Južno pročelje razlikuje se u odnosu na preostala pročelja prije svega jednostavnošću svoga oblikovanja, skromnijom obradom i materijalima, ali mu projektanti ipak posvećuju dovoljno pozornosti s obzirom na to da nastoje stvoriti *Gesamtkunstwerk* koji ulogu najvažnijeg gradskog zdanja mora opravdati svojom reprezentativnošću.¹³⁸ Južno je pročelje sastavljeno od tri isturena rizalitna dijela i dva uvučena segmenta ali su izostavljeni detalji poput balkona i erkera. Prozorski otvori prvoga kata su pravokutni, na drugom su polukružni a iznad velikog središnjeg rizalita postavljene su trolisne atike. Potom slijede dvoslivna mansardna krovišta opet naglašena bijelim sljemenicima i glaziranim crijepom. U prizemnom dijelu središnjeg rizalita smješten je veliki polukružni portal s kamenim okvirom i vratima od kovanog željeza.¹³⁹

Zidovi gornjih etaža su ožbukani i finalno obrađeni hirofom (zrnastom žbukom) uz bogatu primjenu keramičkih elemenata i ornamenata, naročito oko prozorskih otvora i na velikom razlistanom zabatu glavnog pročelja.¹⁴⁰

Interijerima gradske kuće, kao što je već navedeno, posvećena je posebna pozornost. Mobilijar je izrađen od drveta, kovanog željeza ili mesinga, za podove su primijenjene

¹³⁵ U projektu je bilo predviđeno da se vrh tornja ukrasi željeznim suncem, ali je na intervenciju lokalnih konzervativnih krugova ipak postavljen križ.

¹³⁶ Usp. Martinović Cvijin, *Subotički opus Komora i Jakaba*, str. 48-49.

¹³⁷ *Ibid.*, str. 49.

¹³⁸ *Ibid.*, str. 49-54.

¹³⁹ *Ibid.*, str. 55.

¹⁴⁰ Usp. Martinović, „Arhitektura Gradske kuće“, str. 375.

višebojne *terazzo* pločice. Stubišta su izrađena od mramora, zidovi su ukrašeni ornamentima, keramikom ili obloženi drvenim oblogama u duborezu, kao i prozori i vratnice. U važnijim hodnicima svjetlo dopire kroz prozore s vitrajima.¹⁴¹

Slika 49. Svečano stubište

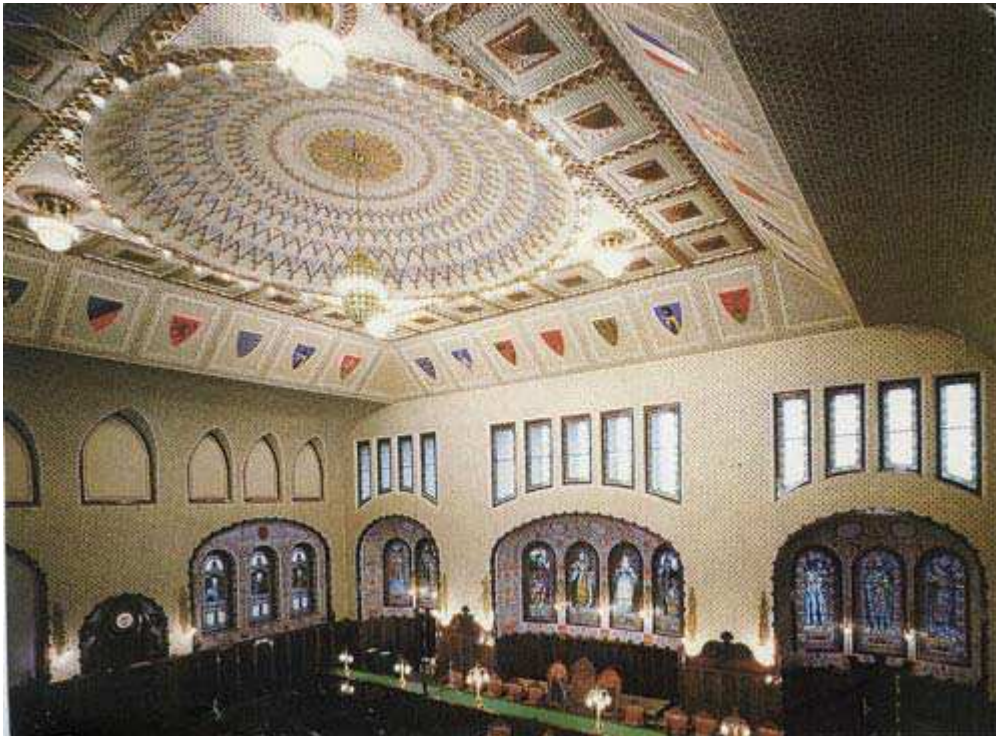
Glavni portal izrađen je od stakla smještenog u okvir od kovanog željeza i naglašenoga segmentnim kamenim okvirom. Ulazni dio čini svečani vestibul, a potom slijedi mramorno stubište, ukrašeno medaljonima od eozina¹⁴², koje u gornjem dijelu postaje dvokrako.¹⁴³ Vitraji prate uspon oba kraka stubišta, stakla – oslikana motivima iz svakodnevnog života zemljoradnika i obrtnika u skladu s veličanjem ručnoga rada potaknutog još engleskim *Arts and Crafts* pokretom – propuštaju difuzno svjetlo. Stubište vodi do predvorja i svečanih ulaznih vrata velike vijećnice na prvome katu. Vratnice su izrađene od rezbarenog drveta i optočene mesinganim bravama. Unutrašnja oprema ulaznog predvorja izrađena je također od drveta odnosno rezbarene lamperije sa secesijskim linijama i cvjetnim motivima mađarskog folklor. Detalji poput konzolnih držača svjetiljki – stilizirane ptičje glave koja se pretapa u vitičaste motive – samo povećavaju dojam raskoši. Opisano svečano

¹⁴¹ *Ibid.*, str. 375.

¹⁴² U pitanju je glazirana keramika, proizvod tvornice Zsolnay.

¹⁴³ Usp. Martinović Cvijin, *Subotički opus Komora i Jakaba*, str. 55.

predvorje vodi u tri najreprezentativnije prostorije Gradske kuće, veliku vijećnicu i dvije manje (tzv. žuta i zelena vijećnica).¹⁴⁴

Slika 50. *Velika vijećnica*

Velika vijećnica kvadratnog je tlocrta. Njome također dominira rezbareno drvo od kojega su izrađene vijećničke klupe, zatim zidne obloge i veliki radni stol. Svi dijelovi namještaja dekorirani su vegetabilnom i zoomorfnom ornamentikom. Duž velikog radnog stola smjenjuju se ritmično mesingane svjetiljke s drvenim kopljima. Na zidovima vijećnice nalaze se konzolni kandelabri istovjetni onima u predvorju. Glavno osvjetljenje dolazi sa stropa u vidu velikog središnjeg lustera i četiri ugaona svjetleća tijela. Strop je oslikan cvjetnim motivima koji se šire u koncentričnim krugovima a prevladavaju plavi i bijeli tonovi s diskretnim crvenim detaljima.¹⁴⁵ Bočno od glavnog ulaza smještena su po jedna manja vrata a iznad svakog ulaza je postavljen balkon. Njihove ograde podijeljene su na niše u kojima su smješteni različiti vegetabilni detalji. Svojim dijapazonom boja balkoni se uklapaju u kolorit stropa kojim dominira plava boja sa zlatnim detaljima. Vitrajima vijećnice posvećena je posebna pozornost i oni predstavljaju vrhunac cjelokupnog opremanja kako vijećnice tako i Gradske kuće u cjelini. Izradili su ih Miksa Róth i Sándor Nagy. Četiri središnja vitraja

¹⁴⁴ *Ibid.*, str. 56.

¹⁴⁵ *Ibid.*, str. 57.

prikazuju cara Franju Josipa, caricu Mariju Tereziju i njihove paževe. Ostali vitraji prikazuju likove iz mađarske povijesti. Manje vijećnice, žuta i zelena, ukrašene su po sličnom principu: koriste se drvo, raskošna dekoracija i skupi materijali.¹⁴⁶

Izgrađena kao secesijski *Gesamtkunstwerk*, neposredno pred Prvi svjetski rat, odnosno u momentu rađanja avangardnijih usmjerenja nove generacije europskih arhitekata, subotička gradska kuća ujedno je i funkcionalna građevina čime daje nagovijestiti dolazak novoga razdoblja arhitekture. Bela Duranci ističe kako je njezina najveća vrijednost u ostvarenom povezivanju lechnerovskih postulata sa zahtjevima modernog vremena te je pokazatelj vještine majstora-obrtnika i važećeg ukusa u danom momentu.¹⁴⁷

4.1.9. Izgradnja kompleksa Palić

U neposrednoj blizini grada Subotice, osam kilometara prema istoku nalazi se jezero Palić. Organizirani turizam započinje se javljati na ovome prostoru u prvoj polovini 19. stoljeća. Masovni turizam intenzivnije se razvija tijekom 1880-ih, a omogućen je željezničkim transportom (pruga na liniji Budimpešta-Zemun puštena je u promet 1883. godine) i dodatno pospješen otvaranjem tramvajske linije Subotica-Palić 1897. godine.¹⁴⁸ Stoga se uslijed sve većeg broja posjetitelja nametnula potreba izgradnje Palića kao modernog lječilišta sa svim potrebnim objektima. Nakon dva natječaja (1903. i 1904.) i problema pri usuglašavanju stavova čelnih ljudi Grada i Županije oko pristiglih radova, 1908. godine na inicijativu župana Sándora Purglyja „ (...) skupština grada donosi odluku da gradski senat sačini predlog za izgradnju Palića, kako se proces ne bi zaustavio.“¹⁴⁹ U periodu 1909.-1912. godine od objekata predviđenih natječajem, realizirani su sanatorij (*kursalon*) - danas poznat kao Velika terasa - žensko kupalište, vodotoranj, hotel i muzički paviljon. Nerealizirani su projekti drugoga hotela, sanatorija s hladnom terapijom i velika gostionica. Posao je ponovno povjeren tandemu Komor-Jakab, koji su često boravili u Subotici, jer je u to vrijeme (1908.-1912.) u toku bila izgradnja Gradske kuće. Oni su izradili projekte za četiri glavna objekta (vodotoranj, Veliku terasu, ženski štrand i muzički paviljon) odmarališta te osmislili regulacijsku liniju

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 58.

¹⁴⁷ Usp. Duranci, „Subotička gradska kuća“, u: *Rukovet 1-4* (2009.). str. 26.

¹⁴⁸ Usp. <http://www.palic.rs/sr/10/285/kratka-istorija-palica.html>

¹⁴⁹ Usp. Gordana Prčić Vujnović, „Velika izgradnja Palića 1902.-1912“, u: *Rukovet br. 4-5-6* (1998.). str. 54.

parka. Arhitekti su iskoristili činjenicu da je u sjevernom priobalnom pojasu već postojao park kroz koji se moralo proći od tramvajske stanice kako bi se stiglo do jezera; objekte su smještali na rubovima i unutar parka, odnosno tretirali su ih kao nerazdvojni dio krajolika. Tako višenamjenski objekt vodotoranja, koji je istovremeno služio kao tramvajska stanica i svečani ulaz kompleksa, uvodi posjetitelje u park i kroz natkriveni prolaz Velike terase upućuje k jezeru. Prčić Vujnović ističe kako su na Paliću: „ (...) arhitekti uspostavili sintezu građevina i pejzaža. Ideju povezivanja arhitekture i ambijenta razradili su i dali joj pravu vrednost kroz sintezu unutrašnjeg i vanjskog prostora, vezujući ih u dinamičan kontinuitet. Primenom prolaza, tremova i terasa na objektima gubi se stroga podjela na vanjski i unutrašnji prostor.“¹⁵⁰

Stilski gledano, arhitekti se pri projektiranju palićkih objekata odlučuju za primjenu tradicijskog načina gradnje odnosno konstrukcije, materijala i kolorita koji potječu iz Erdelja što je dovelo do negodovanja lokalne javnosti. Naime, arhitektima se zamjeralo to što su propustili mogućnost korištenja panonskih građevnih oblika, bližih podneblju. Mogući odgovor bio bi taj da su se Komor i Jakab, imajući u vidu činjenicu da je na Paliću već bilo izgrađeno nekoliko vila-ljetnikovaca s drvenim trjemovima, visokim krovovima, tornjevima i drvenim dekorativnim elementima kao i prirodno okruženje kojim dominira gusto zasađeni park, odlučili na gradnju upravo u onim oblicima kojima je obilovalo tradicijsko graditeljstvo Erdelja, a dodatni razlozi mogli bi se pronaći u poznatom tretiranju erdeljske gradnje kao izvorišta mađarskog nacionalnog stila kojemu su arhitekti u svojim radovima težili.¹⁵¹

A) Vodotoranj

Palićki vodotoranj izgrađen je 1910. godine. Objekt se sastoji od dva dijela, kupasto oblikovanog tornja postavljenog na četverokutnu bazu s ulazom i okruglog paviljona postavljenog na osam stupova. Dijelovi su povezani širokim segmentnim lukom koji tako postaje svečanim ulazom u palićki park. Toranj je izgrađen od opeke koja je potom ožbukana, dok je paviljon izrađen od drveta koje je potom obojano tamno crvenom bojom i ukrašeno rezbarijama u obliku srca i cvijeta tulipana. Kapa tornja, krovnište paviljona i ulaznog luka prekriveni su šindrom i raščlanjeni ukrasom od kovanog željeza, dok je zidno platno tornja

¹⁵⁰ *Ibid.*, str. 57.

¹⁵¹ *Ibid.*, str. 57.

perforirano s osam uskih pravokutnih otvora u nizu unutar svakog od šest polja koje omeđuju svojevrstne lezene.

Slika 51. Vodotoranj

B) Velika terasa

Velika terasa, prvobitno zamišljena kao sanatorij, trebala je predstavljati vrhunac secesijskog kompleksa na Paliću. Projekti Komora i Jakaba datiraju iz 1909. godine. Točan datum početka izgradnje ne navodi se u literaturi, ali poznato je da su radovi završeni 08. 07. 1911. godine.¹⁵²

Tlocrt sanatorija je pravokutnog oblika koji donekle remete apsidalni aneksi sjevernom pročelju. Glavno pročelje zgrade okrenuto je prema južnoj strani i gleda prema jezeru. Njime dominiraju drvene terase restorana elipsoidnog oblika s niskom drvenom ogradom s rezbarenim srcolikim motivima. Račvasti stupovi nose krovnu konstrukciju terase i ponavljaju se na katnom dijelu. Na sjevernom pročelju nalaze se već spomenuti aneksi koji sežu do visine drugog kata. Oni su odstranjeni 1970-ih, ali su nedavno restaurirani u izvornom obliku. Polukružna atika postavljena je u osi prolaza, iznad drvene terase, nakon čega slijedi visoko krovište dekorirano fijalama i piramidalnim tornjem sa ukrasom od kovanog željeza u

¹⁵² *Ibid.*, str. 58.

obliku sunca kao završnim akcentom. Obnova Velike terase u svrhu kongresnog turizma dovršena je početkom 2013. godine.¹⁵³

Slika 52. Fotografija Velike terase neposredno po dovršetku izgradnje

¹⁵³ Usp. <http://www.subotica.com/m/vesti/velika-terasa-kao-novi-kongresni-centar-id14895.html>

4.2. Odjeci bečke secesije u Subotici

U Subotici je ostvareno nekoliko projekata nadahnuto bečkom secesijom s kraja 19. i početka 20. stoljeća ponajviše zahvaljujući arhitektima koji su pristigli iz drugih gradova, prvenstveno iz Budimpešte. To su Alfred Hajos, braća Vágó i Pal Vadasz koji projektiraju za grad u razdoblju 1905.-1910. godine. Treba naglasiti da je nekolicina subotičkih arhitekata (primjerice, Mačković i Raichle) tada već imala u svom opusu poneko djelo inspirirano novom bečkom arhitekturom. Oni su prihvatili „modernija“ oblikovna rješenja te izrađuju projekte u kojima napuštaju pretjerano korištenje ornamenata na pročeljima, valovite linije i razigranost volumena. Gradska kuća i kompleks građevina kraj jezera Palić označili su trijumf mađarske varijante secesije ali istodobno i njezin krajnji domet u Subotici. Tako će u gradu u preostalim godinama do početka Prvoga svjetskog rata pa sve do prve polovine 1920-ih pri novim gradnjama prevladavati čiste plohe, ravne linije i geometrijski oblici na pročeljima reprezentativnih palača.

4.2.1. Raichleove najamne kuće

Prve nagovještaje utjecaja bečke secesije u Subotici nalazimo na dvije najamne kuće¹⁵⁴ koje Ferenc Raichle projektira 1899. godine.¹⁵⁵ Raichle je do tada u Subotici već imao nekoliko realizacija. Izvedba tih poslova bila je povjerena poduzeću u njegovom suvlasništvu (što je bio povod čestim optužbama u lokalnom tisku o sukobu interesa) čime je stekao veliku financijsku dobit. Raichle odlučuje uložiti kapital u izgradnju nekretnina i podiže dvije najamne palače na rubu povijesne jezgre grada, u blizini željezničkog kolodvora.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Kuće su se nalazile u današnjoj Ulici Vase Stajića br. 11. i 13. sve do proljeća 2010. godine kada su srušene.

¹⁵⁵ Usp. Aladžić, „Rajhlove kuće za rušenje“, *Rukovet br. 1-2-3*, (1998.). str.1.

¹⁵⁶ Usp. Aladžić, „Još jedan osvrt na Rajhlov opus“, *Rukovet br. 1-2-3*, (1998.). str. 105.

Slika 53. Dio pročelja kuće na broju 13.

Najamne kuće projektirane su u miješanju neorenesansnih i neobaroknih stilskih oznaka uz dodatak secesijske ornamentike. Na pročelju kuće na adresi Ulica Vase Stajića 13 aplicirani su maskeroni iznad ulaza i prozora na rizalitu, te stilizirane grančice na pilastrima. Uzor za ovakvo rješenje dekoracije mogla bi biti bečka zgrada *Wiener Secessionsgebäude* J.M. Olbricha dovršene dvije godine ranije.¹⁵⁷

Slika 54. Dio pročelja kuće na broju 11.

¹⁵⁷ *Ibid.*, str. 105.

Simbolistički utjecaji vidljivi su u kartuši iznad prozora s plitkim reljefom ležećeg ženskog lika na polumjesecu okruženog valovima. U pozadini se nalazi motiv sunca, koji je ponovljen i na zabatnom polju. Ovakav način predstavljanja žene bio je čest kod simbolista (primjerice kod Alphonsa Muche), pa se pojavljivao i u mnogim publikacijama i reklamnim materijalima. Tako je vjerojatno stigao i do Raichlea.¹⁵⁸

Slika 55. Detalj rizalita kuće na broju 13.

4.2.2. Najamna palača Lajosa Fazekasa

Reprezentativnu dvokatnicu podignutu 1899. godine projektirao je Titus Mačković za Lajosa Fazekasa, lokalnog arhitekta koji je projektirao uglavnom jednostavne prizemne kuće. Ova zgrada predstavlja jedan od najranijih primjera secesijske arhitekture u Subotici (skupa s Raichleovim najamnim kućama iz iste godine) koja svoje izvorište ima u Beču - palača se odlikuje strogim linijama, geometrijskom dekoracijom, pilastrima koji se od visokog sokla protežu sve do krovnog vijenca.¹⁵⁹

¹⁵⁸ *Ibid.*, str. 105.

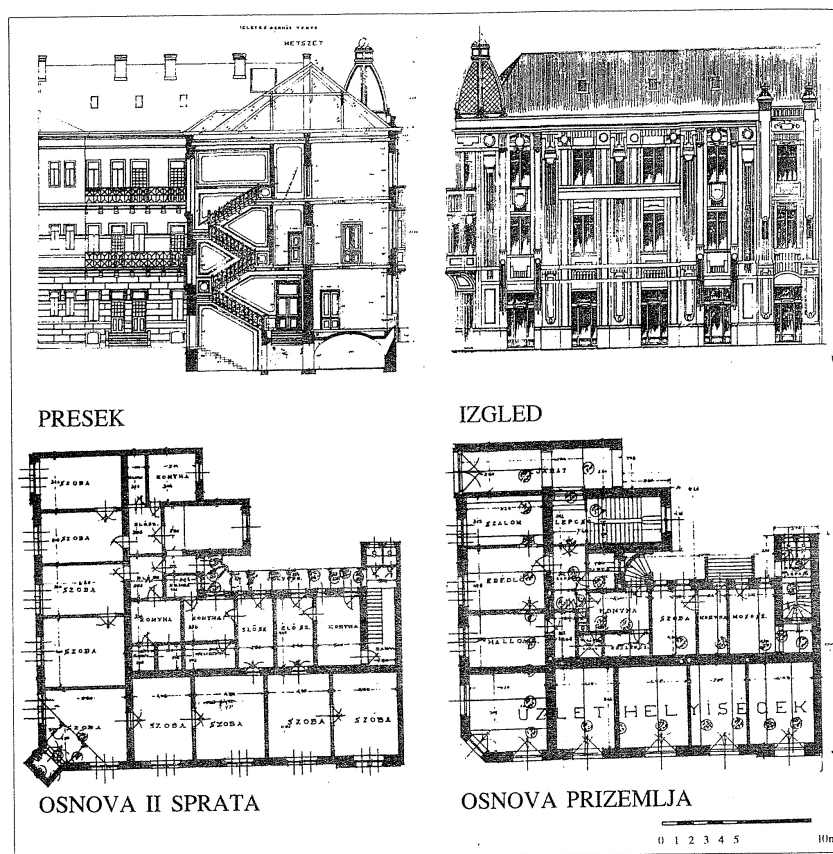
¹⁵⁹ Usp. Viktorija Aladžić, „Titus Mačković kao graditelj secesije“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002. str. 111.

Slika 56. Fotografija s izvornim izgledom palače

Ugaona parcela na kojoj je palača smještena izlazi na jednu od važnijih prometnica u gradu, današnju ulicu Maksima Gorkog i s druge strane na malu ulicu Age Mamužića. To je uvjetovalo raspored i namjenu prostorija palače koja je u cijelosti bila predviđena za izdavanje te su poslovni prostori smješteni tako da se njima pristupa s pločnika ulice M. Gorkog, na koju i veći stanovi imaju pogled, dok skromniji stanovi „gledaju“ na malu ulicu.¹⁶⁰ Pročelja su projektirana simetrično s pravokutnim erkerom iznad ulaza na uglu zgrade koji je dodatno naglašen malom kupolom. Na sačuvanom projektu može se steći uvid u izvorni izgled pročelja na kojemu se do danas nije sačuvao gotovo nijedan ornament. Sačuvano je tek nešto dekoracije u vidu konzola ispod erkera. Raščlamba zidne mase definirana je na obje strane velikim pravokutnim otvorima – ulazima i izlozima u prizemlju, potom prozorskim otvorima na katovima, smještenih u pet osi sa svake strane i jednu na uglu. Krajnji dijelovi pročelja naglašeni su malim atikama s dekorativnim detaljima.

¹⁶⁰ *Ibid.*, str. 111.

Titus Mačković: projekat najamne palate Lazara Fazekáša 1899.

Slika 57. Presjek, nacrt pročelja i tlocrti prizemlja i drugog kata

Unutrašnjost palače nije donijela većih inovacija u odnosu na historicističku produkciju toga doba: prostorije su funkcionalno raspoređene, te se ostvarivala izravna veza između prostorija sličnih funkcija, npr. blagovaone, salona i dnevne sobe. Isto u duhu vremena, na prvom katu nalazile su se raskošnije prostorije, dva četverosobna stana, dok su na drugom katu četiri skromnija stana. S inženjerskog aspekta, treba spomenuti inovaciju u vidu primjene armiranog betona u međukatnoj konstrukciji palače, prvi put na jednom stambenom objektu u Subotici.¹⁶¹ Zgrada se danas nalazi u lošem stanju i čeka na restauraciju.

¹⁶¹ *Ibid.*, str. 111.

Slika 58. Današnji izgled palače Fazekas

4.2.3. Zgrada Kreditne banke

Projektant zgrade Kreditne banke je arhitekt iz Budimpešte Alfred Hajos.¹⁶² Arhivski podaci o ovom objektu izgubljeni su, stoga u literaturi postoje neslaganja oko datuma izgradnje pa tako Goran Martinović navodi¹⁶³ da je objekt dovršen 1907. dok recentna istraživanja¹⁶⁴ pokazuju da je objekt izgrađen u periodu 1905. - 1912. godine. Ovi podaci temeljeni su prema natječaju koji je objavljen u tadašnjem stručnom časopisu za arhitekta i građevinske poduzimače *Vállalkozók Lapja*, te ih možemo prihvatiti kao pouzdanije.

¹⁶² Arhitekt Alfred Hajos (rod. Arnold Guttmann, Budimpešta, 1878. - ?, 1955.) u dobi od 21. godine završava arhitekturu na budimpeštanskoj Politehnici. Projektirao je uglavnom sportske objekte. (<http://www.la84foundation.org/OlympicInformationCenter/OlympicReview/1974/ore80/ore80r.pdf>)

¹⁶³ Usp. Martinović, „Arhitektura Gradske kuće u Subotici“, str. 372.

¹⁶⁴ Podaci iz dokumentacije Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Subotici i Istorijskog arhiva Subotice.

Slika 59. Razglednica s izvornim izgledom Kreditne banke

Posebnost objekta je u njegovoj ekskluzivnoj lokaciji. Parcela na kojoj je smješten izlazi na Franjevački trg, potom tzv. „mali Korzo“ i glavni gradski trg. Uobičajeno rješenje vodilo bi podjeli objekta na tri korespondentna pročelja. Hajos ipak komponira pročelje kao jedinstvenu cjelinu: zgrada ima tlocrt nepravilna lučnog oblika u obliku raširenoga slova U, čime se postiže zaobljenost simetričnog pročelja i kompaktnost masa.¹⁶⁵ Pročelje je okomito podijeljeno na tri dijela s plitko istaknutim središnjim rizalitom dodatno naglašenom atikom i visokim krovštem s dekorativnim završetkom u vidu. Zidna masa bočnih dijelova visokog prizemlja gotovo je u potpunosti dematerijalizirana velikim prozorskim otvorima pravokutnog oblika, dok se rizalitni dio otvara svečanim portalom kojega flankiraju dva manja pravokutna prozora. Nakon toga slijede tri kata elevacije koja završava atikama iznad bočnih dijelova pročelja. Te atike rastvorene su trima otvorima tavanskoga prostora koji su horizontalno poredani i ovalnog oblika. Arhitekt je podijelio pročelje na dva dijela: donji, koji u unutrašnjosti sadrži poslovne prostore i gornji dio, gdje su na preostala dva kata smješteni stanovi. Fasada donjeg dijela (koji se sastoji od prizemlja i prvog kata) jednostavne obrade, odlikuje se pravilnim linijama i strogošću. Središnji pojas svakog od tri okomita dijela otvoren je trodijelnim prozorima flankiranima jednodijelnim prozorima dok se na krajnjim bočnim stranama oni dupliraju. Dinamika pročelja postiže se ritmom prozorskih otvora,

¹⁶⁵ Istorijski arhiv Subotica, ep. eng. VII kor. 29/1912.

potom balkonima smještenima ispod prozora (po jedan ispod prozora trećega kata na bočnim stranama i ispod svih prozora rizalita, osim središnjeg trodijelnog prozora trećega kata).¹⁶⁶

Slika 60. Današnji izgled pročelja zgrade Kreditne banke

Dekoracija je minimalna ali prilično efektna. Središnji portal uokviren je četvrtastim okvirom s dvije žbukane košnice što je bio uobičajeni motiv ukrašavanja zdanja financijskih institucija. Ovaj motiv ponovljen je i na atici, a u istoj ravni, nešto niže nalazio se i natpis firme koji flankiraju *putti* s prepletima girlandi koje se ponavljaju iznad svih prozora trećega kata.

4.2.4. Gradska najamna palača

U samom centru grada, na prostoru između kazališta i Pučke kasine, nalazi se gradska najamna palača, djelo arhitekta Pala Vadásza.¹⁶⁷ Iako usred mnogobrojnih projekata (dovršavanje Gradske kuće, uređenje jezera Palić) 1911. godine gradska uprava raspolagala je dovoljnim financijskim sredstvima kako bi uz sve postojeće investicije u izgradnji javnih

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ Pal Vadasz (Szakcs, 1874. - ?) završava arhitekturu u Budimpešti 1900. godine. U Suboticu dolazi 1911. godine. Nema više podataka o ovom arhitektu.

objekata financirala i izgradnju reprezentativnog objekta koji bi zatvorio novostvoreni trg. Iz tog se razloga raspisuje natječaj za gradnju gradske najamne palače na koji se, između ostalih, javljaju Titus Mačković i tandem Komor-Jakab, ali prvu nagradu dobiva manje poznati arhitekt Vadász.¹⁶⁸ Za ovaj objekt, završen 1913. godine i smješten na ugaonoj parceli, može se reći da je tipičan predstavnik svoga vremena, u tlocrtnoj dispoziciji i na pročeljima jednostavnih formi i potenciranih vertikalala vidljiv je utjecaj bečke secesije.¹⁶⁹

Slika 61. *Gradska najamna palača*

Zgrada svojim pročeljima izlazi na tri ulice a reprezentativnim ugaonim erkerom orijentirana je prema današnjem Trgu slobode. Glavno pročelje (prema zgradi kazališta) simetrično je komponirano sa središnjim erkerom. Dodatno je naglašeno visokim krovštem u okviru kojeg su postavljeni veliki prozori. Simetriju narušava jedino manja lanterna drugog ugaonog erkeru. Ugaone dijelove pročelja čine polukružni erkeri koji završavaju lanternama. Erkerima dominiraju udvojeni pilastri koji se protežu kroz dvije etaže. Vadasz kombinira

¹⁶⁸ Usp. Gordana Prčić Vujnović, „Gradska najamna palata“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002. str. 119.

¹⁶⁹ *Ibid.*, str. 119.

ideje iz Beča s onima tzv. Grupe mladih¹⁷⁰ što je vidljivo u oblikovanju visokog krovišta s mansardnim dijelovima i ugaonim tornjevima s lanternama. Iznad visokog prizemlja rastvorenog velikim pravokutnim otvorima izdižu se dva kata rastvorena pravokutnim prozorima na glavnom i bočnim pročeljima koje razdjeljuju ukrašeni polustupovi. Pročelja su nadalje dinamizirana rizalitno istaknutim središnjim dijelovima kao i balkonima ispod prozora uvučenih dijelova.

Slika 62. Medaljoni s prikazom ptica

Ulazni portal akcentiran je nadsvjetlom i vodi u ulazni hodnik-vjetrobran gdje je smješteno stubište s prvim električnim liftom u gradu. Ovaj prostor dekoriran je Zsolnay keramičkim pločicama tirkizne i crvene boje.¹⁷¹ Prizemni dijelovi zgrade iskorišteni su za poslovne prostore, dok se na katovima nalaze privatni stanovi. Prvi i drugi kat su identično organizirani prostori s četiri stana, a u potkrovlju se nalazio atelijer.¹⁷² Bečki utjecaj vidljiv je u načinu kako artikulacije tako i dekoracije pročelja. Jednostavna i pregledna pročelja sadrže minimum dekorativnih elemenata koji ipak čine značajan segment razrade površina efektnim postavljanjem na ključna mjesta fasade poput romboida smještenih između prozora prvog i

¹⁷⁰ Grupa mladih (mađj. *Fiatalok*) pojavila se 1905. godine istraživanjima mađarske narodne arhitekture u Erdelju provedenim od strane arhitekata koji su diplomirali na Arhitektonskom fakultetu u Budimpešti u periodu 1906.-1908. U svojim radovima primjenjivali su tradicionalne konstrukcije i materijale (Prčić Vujnović, *Gradotvorci I*, str. 32.).

¹⁷¹ Usp. Prčić Vujnović, „Gradska najamna palata“, str. 119.

¹⁷² *Ibid.*, str. 119.

drugog kata na erkerima. Gotovo neprimjetna dekoracija nalazi se na donjim dijelovima rizalita bočnih fasada, u vidu, pomalo „klimtovskih“, medaljona s mozaicima vidljivih samo s pločnika.¹⁷³ Zanimljiv detalj su i maskeroni, lavovske glave od kovanog željeza na držačima zastava i kod zastakljenog mansardnog krova. U ravnini prozorskih osi erkera, na najvišem dijelu, ispod same kape, nalazi se skulpturalna dekoracija sa zlatnim keramičkim pločicama u pozadini koja je izrađena prema arhitektovim nacrtima ali nije poznato tko ju je izveo.¹⁷⁴

Stanovi su bili luksuzno opremljeni. Do njih se stizalo ili svečanim ulazom s glavnim stubištem ili sporednim ulazom preko dvorišne terase. Sve potrebne instalacije, električna struja, vodovod, centralno grijanje i gromobran pridonosili su komforu stanara.¹⁷⁵

Gradsku najamnu palaču treba promatrati sa stajališta ondašnjeg vremena odnosno težnje arhitekata k stvaranju *Gesamtkunstwerka*, jedinstva vanjskog oblikovanja i unutrašnjeg komfora. U tom smislu ova palača predstavlja jednu od važnijih građevina arhitektonskog nasljeđa Subotice.

¹⁷³ *Ibid.*, str. 119.

¹⁷⁴ *Ibid.*, str. 119.

¹⁷⁵ *Ibid.*, str. 119.

5. ZAKLJUČAK

Vrednovanje subotičkog arhitektonskog naslijeđa, tek je u posljednje vrijeme dobilo na intenzitetu. Kronološki gledano, revalorizacija subotičke secesije započela je 1967. godine priznavanjem graditeljske vrijednosti Gradske kuće i njezinim stavljanjem pod zaštitu države. Isti status (spomenika kulture) sinagoga dobiva 1974. te 1990. godine kada je proglašena za spomenik kulture od velike važnosti; 1996. uvrštena je i na popis stotinu najugroženijih spomenika kulture Svjetskog spomeničkog fonda (WMF).¹⁷⁶ Dugotrajan proces njezine obnove, uz nekoliko prekida, traje od sredine 1980-ih sve do danas. Istodobno je započet proces obnove gradske jezgre preuređenjem centra grada u pješačku zonu, brojnim obnovama pročelja palača i Gradske kuće. Novi val obnova uslijedio je u razdoblju nakon 2000. godine.

Proces stručnog istraživanja i valorizacije započeo je 1983. godine povjesničar umjetnosti Bela Duranci monografijom *A vajdasági építészeti szecesszió* (Arhitektura secesije u Vojvodini). Krajem 1990-ih u subotičkom časopisu *Rukovet* objavljen je niz tekstova posvećenih secesijskom nasljeđu. Početne godine 21. stoljeća donose niz značajnih radova - 2002. godine izlazi zbornik radova *Secesija u Subotici* te dvotomna monografija *Gradotvorci* (2004. i 2006.) u kojoj je najvećim dijelom obrađena historicistička produkcija najamno-stambenih palača i građanskih kuća. U povodu stogodišnjice izgradnje Gradske kuće 2012. godine objavljena je njezina najpotpunija studija u vidu zbornika radova pod naslovom *Gradska kuća Subotica 1912. – 2012.* Sakralna historicistička baština još uvijek čeka svoju stručnu obradu i valorizaciju, kao i rijetki primjeri industrijskih i vojnih objekata u čijem je projektiranju također korišten oblikovni jezik neostilske arhitekture.

Ambijentalna očuvanost gradske jezgre, iako narušena nedavnim projektom rekonstrukcije narodnog kazališta (tj. *defacto* njegovim rušenjem, izuzev pročelja i ulaznog dijela) započetim 2007. godine, dodatno pridonosi cjelokupnom dojmu odnosno vrijednosti subotičke arhitekture s kraja 19. i početka 20. stoljeća, i koju - iako često ne izlazi iz okvira standardne historicističke i secesijske produkcije - zasigurno možemo okarakterizirati kao iznadprosječnu u svojim najboljim primjerima.

¹⁷⁶ Usp. <http://www.wmf.org/project/subotica-synagogue>

6. Popis korištene literature:

1. Ante Sekulić, „Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici“, u: *Zbornik „Kačić“ br. 10*, Split, 1978.
2. Anthony Alofsin, *When Buildings Speak: Architecture as Language in the Habsburg Empire and Its Aftermath, 1867-1933*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2006.
3. Bela Duranci, „Osamdeset i pet godina Gradske kuće“ u: *Rukovet br. 4-5-6*, (1998.) Subotica.
4. Bela Duranci, „Subotička gradska kuća“, u: *Rukovet br. 1-4*, (2009.) Subotica.
5. Bela Gabrić, „150. godišnjica Župe sv. Roka u Subotici“ u: *Subotička Danica*, (1993.) Subotica.
6. Boško Krstić (ur.), *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002.
7. Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća, politika i kultura*, Antibarbarus, Zagreb, 1997.
8. Dokumentacija MZZKS i Istorijskog arhiva grada Subotice.
9. Endre Levai, „Subotička sinagoga“, u: *Rukovet br. 4-5-6*, (1998.) Subotica.
10. Goran Martinović, „Arhitektura Gradske kuće u Subotici“, u: *Rukovet br. 4*, (1987.) Subotica.
11. Gordana Prčić Vujnović, „Eden Lehner, vesnik nove umetnosti“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica, Subotica-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002.
12. Gordana Prčić Vujnović, „Gradska najamna palata“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002.
13. Gordana Prčić Vujnović, „Velika izgradnja Palića 1902.-1912“, u: *Rukovet br. 4-5-6*, (1998.) Subotica.
14. Gordana Prčić Vujnović (ur.), *Gradska kuća Subotica 1912.-2012.*, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica, 2012.
15. Gordana Prčić Vujnović, Viktorija Aladžić, Mirko Grlica, *Gradotvorci I: subotički stambeni objekti od baroka do moderne*, Gradski muzej, Subotica, 2004.
16. Kata Martinović Cvijin, *Istorijska arhitektura i urbanizam 19. veka u Subotici*, autorska naklada, Subotica, 1975.
17. Kata Martinović Cvijin, „Sinagoga“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002.
18. Kata Martinović Cvijin, „Subotički opus Ferenc J. Rajhla“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002.
19. Kata Martinović Cvijin, *Subotički opus Komora i Jakaba*, Edicija: Studije, NIO „Subotičke novine“, Subotica, 1988.
20. Laslo Kiralj, „Rabic svod subotičke sinagoge“, u: *Rukovet 4-5-6*, (1998) Subotica.
21. Laslo Mađar, „Razvoj grada i njegova arhitektura“, u: *Rukovet, br. 7-8-9*, (1995.) Subotica.
22. Laslo Mađar i Boško Krstić (ur.), *Ilustrovana istorija Subotice*, Književna zajednica Subotice i Boško Krstić, Subotica, 2004.

23. Lenke Palásthy, *Povijest izgradnje Crkve svetog Jurja u Subotici u svjetlu starih dokumenata i novina*, Župni ured Crkve svetog Jurja, Subotica, 1998.
24. Olga Šram, „Spašavanje Rajhlove palate“, u: *Rukovet 4-5-6*, (2005.) Subotica.
25. Viktorija Aladžić i Gordana Prčić Vujnović, „Arhitektura u Ugarskoj na prekretnici 19. i 20. veka“, u: *Rukovet br. 4-5-6*, (1998.) Subotica.
26. Viktorija Aladžić, „Još jedan osvrt na Rajhlov opus“, u: *Rukovet br. 4-5-6*, (1998.) Subotica.
27. Viktorija Aladžić, „Rajhlove kuće za rušenje“, u: *Rukovet br. 1-2-3*, (1998.) Subotica.
28. Viktorija Aladžić, „Titus Mačković kao graditelj secesije“, u: *Secesija u Subotici*, Književna zajednica Subotice-Kijarat kiadó, Subotica-Budimpešta, 2002.
29. Vladimir Maleković, „Historicizam u Hrvatskoj“, u: Katalog izložbe *Historicizam u Hrvatskoj, knjiga I*, MUO, Zagreb, 2000.30. Zlatko Karač, „Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma“, u: Katalog izložbe *Historicizam u Hrvatskoj, knjiga I*, MUO, Zagreb, 2000.

Izvori s Interneta:

- http://sumedija.rs/vest-3212-Najamna-palata-%C5%A0alamona-Sonenberga--%C4%90ure-%C4%90akovi%C4%87a-3_--.html (27.02.2013. 17:15)
- <http://sumedija.rs/vest-2907-Najamna-ku%C4%87a-Lajo%C5%A1a-Fazeka%C5%A1a-%E2%80%94Age-Mamu%C5%BEi%C4%87a-13.html> (04.03.2013. 13:30)
- <http://www.palic.rs/sr/10/285/kratka-istorija-palica.html> (04.03.2013. 14:00)
- <http://www.suboticka-biskupija.info/zupe.php?op=display&zid=85> (05.03.2013. 17:00)
- <http://www.sgeorgius.org/pages/cro/crkva.php> (11.03.2013. 17:00)
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Franjeva%C4%8Dka_crkva_sv._Mihovila_u_Subotici (14.03.2013. 18:50)
- <http://www.ofm.hr/index.php/prisutnost/vojvodina/71-subotica> (14.03.2013. 19:00)
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Leo_H%C3%B6nigsberg (18.03.2013 12:40)
- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=39%3Avojni-palata&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5 (18.03.2013. 16:45)
- <http://www.art-nouveau.hu/art.php?menuid=2&id=107> (18.03.2013. 17:00)
- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=46%3Adimitrijevi-kua&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5 (18.03.2013. 18:10)

- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=5 (19.03.2013. 12:51)
- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=18%3Agradskakucasu&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5 (20.03.2013. 14:15)
- <http://sumedija.rs/vest-3373-Najamna-palata-Simeona-Leovi%C4%87a-%E2%80%93-Park-Ferenca-Rajhla-11.html> (21.03.2013 17:10)
- <http://sumedija.rs/vest-3302-Palata-Austro-ugarske-banke-%E2%80%93-Dimitrija-Tucovi%C4%87a-15.html> (21.03.2013. 17:30)
- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=21%3Akapele-nabajskom-groblju&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5 (21.03.2013. 19:00)
- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=35%3Amlinovi-kapela&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5 (22.03.2013. 12:00)
- <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=996> (23.03.2013. 11:00)
- <http://www.subotica.com/vesti/obnova-vitraza-u-sencanskoj-crkvi-id9605.html> (14.03.2013. 18:24)
- http://www.budapestarchitect.com/text/architecten/vagolaszlo_en.php#.UWWT1jfLvLk (10.04.2013. 18:00)
- http://www.gradskimuzej.subotica.rs/?page_id=473 (10.4.2013. 18:40)
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Pu%C4%8Dka_kasina_1878. (15.04.2013. 13:20)
- <http://www.la84foundation.org/OlympicInformationCenter/OlympicReview/1974/ore80/ore80r.pdf> (17.04.2013. 18:00)
- http://www.budapestarchitect.com/text/architecten/lechner_en.php#.UXAYaDfLvLk (18.04.2013. 18:00)
- <http://eng.archinform.net/arch/58406.htm> (18.04.2013 18:20)
- <http://www.sinagoga.rs/sinagoga.html> (18.04.2013. 19:00)
- <http://www.wmf.org/project/subotica-synagogue> (19.04.2013 12:00)
- <http://www.subotica.com/m/vesti/velika-terasa-kao-novi-kongresni-centar-id14895.html> (19.04.2013. 14:45)
- <http://www.budapestarchitect.com/text/architecten/> (19.04.2013. 16:20)
- http://rs.heritage-su.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=35%3Amlinovi-kapela&catid=24%3Asuboticaext&Itemid=5 (20.04.2013. 17:00)

- <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%268651&page=2&sort=8&stype=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D8651> (14.05.2013. 20:10)

7. Izvori reprodukcija:

- slika 1. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759> (20.04.2013. 12:30)
- slika 2. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759&page=2> (20.04.2013. 12:40)
- slika 3. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1481992> (20.04.2013. 12:55)
- slika 4. - preuzeto s: <http://www.gradsubotica.co.rs/nove-knjige-u-gradskoj-biblioteci/> (20.04.2013. 12:56)
- slika 5. - dokumentacija Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Subotica (dalje: MZZZSKS).
- slika 6. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223&page=4> (20.04.2013. 16:45)
- slika 7. - foto: B. Kopilović (27.06.2008.).
- slika 8 - preuzeto s: <http://www.gradsubotica.co.rs/prokes-palata/> (21.04.2013. 15:32)
- slika 9. - <http://www.gradsubotica.co.rs/vojnica-palata/> (22.04.2013. 11:00)
- slika 10. - dokumentacija MZZZSKS
- slika 11. - preuzeto s: <http://www.panoramio.com/photo/61081196> (20.04.2013. 15:20)
- slika 12. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223> (20.04.2013. 16:15)
- slika 13. - foto: B. Kopilović (06.04.2012.).
- slika 14. - preuzeto s: <http://majanovic.jalbum.net/SUBOTICA%20-%20CRKVE/> (21.04.2013. 17:00)
- slika 15. - preuzeto s: <http://www.ffdi.unizg.hr/mep/00-galerija/galerija-1999-2.htm> (20.04.2013. 13:30)
- slika 16. i 17. - foto: B. Kopilović (06.04.2012.).
- slika 18. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223> (21.04.2013. 14:40)
- slika 19. - preuzeto s: http://www.pogrebno.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=141%3Agroblje-dudova-uma&catid=50&Itemid=59 (21.04.2013 14:45)
- slika 20. - foto: B. Kopilović (06.04.2013.).

- slika 21. - <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759&page=12>
(20.04.2013. 16:20)
- slika 22. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=95832192>
(20.04.2013 16.40)
- slika 23. - preuzeto s: <http://www.suinfo.net/subotica/> (21.04.2013. 11:30)
- slika 24. - dokumentacija MZZZSKS.
- slika 25. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223>
(21.04.2013. 14:40)
- slika 26. - preuzeto s:
http://www.pogrebno.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=141%3Agoroblje-dudova-uma&catid=50&Itemid=59 (21.04.2013 14:45)
- slika 27. - foto B. Kopilović (28.12.2011)
- slika 28. - <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223&page=9>
(21.04.2013. 15:20)
- slika 29. - foto B. Kopilović (29.12.2010.)
- slika 30. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=37656846>
(23.04.2013. 12:33)
- slika 31. - preuzeto s: <http://www.wmf.org/advocacy/jewish-heritage-program>
(21.04.2013. 16:45)
- slika 32. - preuzeto s: <http://annetteandbjorn.wordpress.com/near-belgrade/subotica-synagogue/> (23.04.2013. 16:10)
- slika 33. - foto B. Kopilović (24.07.2008.)
- slika 34. - preuzeto s:
<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759&page=6> (22.04.2013. 14:45)
- slika 35. - preuzeto s:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SUBOTICA_Raichl_Palace.JPG
(22.04.2013. 15:55)
- slika 36. - dokumentacija MZZZSKS.
- slika 37. - preuzeto s:
<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223&page=3> (25.04.2013. 11:25)
- slika 38. - preuzeto s: <http://www.panoramio.com/photo/19233547> (18.04.2013. 17:17)
- slika 39. - dokumentacija MZZZSKS
- slika 40. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1608113>
(25.04.2013. 18:00)
- slika 41. - foto: B. Kopilović (24.07.2008.)
- slika 42. - preuzeto s: <http://www.panoramio.com/photo/19233547> (26.04.2014. 13.55)
- slika 43. - dokumentacija MZZZSKS

- slika 44. - preuzeto s: <http://sumedija.rs/vest-3662-Ku%C4%87a-Bernata-Vajsbergera-%E2%80%93-%C5%BDarka-Zrenjanina-3.html#.Ua8X6mPK9CB> (27.04.2013. 16:00)
- slika 45. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759> (27.04.2013. 15:25)
- slike 46. i 47. - dokumentacija MZZZSKS
- slika 48. - preuzeto s: http://szabadkavaros.blog.hu/2009/05/31/a_varohaza_ha_maskent_alakult_volna (29.04.2013. 21:23)
- slika 49. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1480780> (29.04.2013. 21:44)
- slika 50. - preuzeto iz diplomskog rada Etelke Kovacs: *Das Rathaus von Szabadka*. Universität Wien. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2007. Dostupno na: http://search.obvsg.at/primo_library/libweb/action/search.do?vid=ACC (13.05.2013. 14:00)
- slika 51. - preuzeto s: <http://wikitravel.org/en/Pali%C4%87> (29.04.2013. 22:00)
- slika 52. - preuzeto s: <https://suistorija.wordpress.com/category/studije-o-proslosti/> (29.04.2013. 22:05)
- slika 53. i 54. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=419324&page=330> (29.04.2013. 22:22)
- slika 55. - foto: B. Kopilović (28.07.2008.)
- slika 56. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759> (29.04.2013. 22:39)
- slika 57. - dokumentacija MZZZSKS
- slika 58. - foto: B. Kopilović (28.12.2011.)
- slika 59. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759&page=49> (29.04.2013. 22:44)
- slika 60. - preuzeto s: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1050223&page=9> (29.04.2013. 23:00)
- slika 61. - <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=447759&page=22> (30.04.2013. 12.00)
- slika 62. - foto: B. Kopilović (27.08.2008.)